

GİRİT'TEKİ MUHTACİN-İ İSLAMİYE'YE YÖNELİK AYDIN VİLAYETİ'NDE YÜRÜTÜLEN YARDIM FAALİYETLERİ (1896-1898)*

Metin MENEKŞE**

Öz

1669 yılında fethedilen ve yaklaşık 250 yıl Osmanlı idaresinde kalan Girit, merkezi Kandiye olmak üzere imtiyazlı bir eyalet haline getirilmiştir. Adada farklı etnik köken ve inanç gruplarına mensup insanlar huzurlu ve uyumlu bir yaşam sürmüştür. Fakat bu barış ve huzur dönemi, Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanıp adayı ilhak etme girişimlerinde bulunması ve bu girişimleri Rusya başta olmak üzere bazı Avrupa devletlerinin desteklemesi neticesinde yerini karmaşa ortamına bırakmıştır. Özellikle XIX. yüzyıl ikinci yarısı itibariyle adada büyük çapta isyan hareketleri meydana gelmiştir. Girit'te yaşanan bu olaylar silsilesi esnasında, ağır kayıplara uğrayan, mal ve mülklerini geride bırakarak yerlerini terk etmek zorunda kalan ve geçici olarak buldukları şehir merkezlerinde de ağır koşullar altında yaşayan Müslümanların ihtiyaçlarının giderilmesi için acil önlemler alınmaya çalışılmıştır.

Ada yönetimi yaşanan bu hareketlilik karşısında gerekli önlemleri alma gayreti içerisinde olmakla birlikte, özellikle muhtaç durumdaki Müslümanlar için gönderilecek yardımlara dikkat çekmiş ve bunların arkası gelmediği takdirde Müslüman halkın felakete düşeceği bilgisini merkeze bildirmiştir. Bu anlamda İzmir ve bazı şehirlerde *Girit Muhtacîn-i İslamiye İlane Komisyonu*'nun şubeleri oluşturulmuş ve bu şubeler vasıtasıyla Girit'teki Müslüman ahaliye yardım edilmeye çalışılmıştır. Yine, devlet dairelerinden nakdî yardım toplanması, yardım amaçlı biletler basılması, bazı vilayetlerinde kesilen her hayvan başına ve hayvanın cinsine göre bir miktar vergi alınması, bir duyarlılık oluşturmak için olayların basın yolu ile duyurulması gibi tedbir mahiyetinde yollara da başvurulmuştur. Ayrıca Osmanlı'nın farklı vilayetlerinde olduğu gibi Aydın vilayetinde de Müslüman ahali tarafından özellikle iaş ve giyim konusunda yardımlar yapılmıştır. Dolayısıyla gerek devlet eli ile gerekse sivil halk tarafından yürütülen yardım faaliyetleriyle Girit'te bulunan Müslüman ahalinin ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır. Bu çalışma ile, yürütülen yardım faaliyetlerinin mahiyeti üzerinde durulacaktır. Arşiv kayıtları ve *İzmir, Ahenk, Hizmet* gibi dönemin İzmir basını esas alınarak yardımların toplanması ve Girit'e ulaştırılması süreci ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Deoleti, Girit Adası, Muhtacîn-i İslâmiye, Aydın Vilayeti, Yardım Faaliyetleri.

* Bu makale, Türk Tarih Kurumu Tarafından düzenlenen Türk Tarih Kongresi (1-5 Ekim 2018, Ankara)'nde "Girit Müslümanlarına Yönelik İzmir'de Yürütülen Yardım Faaliyetleri (1896-1898)" adıyla sunulmuş, yayınlanmamış tebliğ metninin düzeltilmiş, genişletilmiş ve ismi değiştirilmiş halidir.

** Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
(m.menekse@mu.edu.tr).

AID ACTIVITIES FOR THE MUSLIM PEOPLE OF CRETE IN AYDIN PROVINCE (1896-1898)

Abstract

Crete, which was the central Heraklion, was conquered in 1669 and remained under the Ottoman rule for about 250 years, was turned into a privileged province. On the island, people of different ethnic backgrounds and belief groups lived a peaceful and harmonious life. However, after becoming an independent state, Greece's attempts to take over the island, supported by some European states, especially Russia, peace and tranquility on the island was replaced by chaos. Beginning in the second half of the 19th century, many riots took place on the island. During these riots, local and central Ottoman officials took urgent measures to meet the needs of the Cretan Muslims who had heavy losses and had to leave their estates and their homes.

The island administration took some measures especially against possible migration and initiated a help campaign for refugees/immigrants. Related to this campaign, branches of *Girit Muhtacın-i İslamiye Aid Commission* were established in Izmir and some cities and those organizations, through organizing charity via press, collecting money from government offices, selling tickets, collecting special tax on some animals, helped Muslims in Crete. The Muslims in Aydın Province helped Cretan Muslims especially in food and clothing. Based on the analysis of some archival documents and local newspapers such as *Izmir, Ahenk and Hizmet*, this article aims to demonstrate how this charity and help activities took place in Aydın province.

Keywords: Ottoman State, Crete Island, Muhtacın-i İslamiye, Aydın Province, Aid Activities.

Giriş

Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin son döneminde, özellikle 1896-1898 yılları arasında meydana gelen Girit isyanları, 1897 yılı Türk-Yunan Harbi, muhtariyet idaresinin kurulması ve Osmanlı askerlerinin adadan çekilmesi gibi olayların yaşandığı süreçte Girit Müslümanlarının durumu ortaya konulurken, esas olarak onların yoksun kaldıkları temel ihtiyaçlarının giderilmesine yönelik yürütülen çalışmalar ve yapılan yardımlar üzerine odaklanılmıştır. Girit'te son dönemde (1895-1898) yaşanan siyasi ve sosyal olaylar üzerine çalışmalar yapılmıştır. Bu konuda özellikle *Adıyeke*¹ ve *Şenışık*² çalışmaları ön plana çıkmaktadır. Her iki yazar da son dönemde yaşanan siyasi ve sosyal olayları farklı bakış açısıyla incelemiştir. Bu çalışmalar konunun zeminini oluşturması açısından önemli addedilmektedir. Giritli Müslümanlara yapılan yardımlar konusu ise, her ne kadar *Adıyeke*'nin çalışmasında kısaca değinilmişse

1 Ayşe Nühket Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, Ankara 2000.

2 Pınar Şenışık, *Girit Siyaset ve İsyân (1895-1898)*, İstanbul 2014.

de³, ayrıntılı bir şekilde ele alınmamıştır. Bu çalışmanın önemi de burada ortaya çıkmakta ve Müslüman ahaliye yapılan yardımlar konusuna ağırlık verilmektedir. Özellikle de bu yardım çalışmalarının merkezlerinden biri olan Aydın Vilayeti dâhilinde, devlet eliyle yürütülen ve yerel ahali tarafından desteklenen yardım faaliyetleri üzerinde durulmakta ve *İzmir, Ahenk, Hizmet* gibi dönemin İzmir basınına yansıyan yönleriyle ayrıntılı bir şekilde işlenmektedir. Çalışma ortaya konulurken, önce kısaca Girit'te yaşanan olaylara ve olaylar esnasında Müslümanların durumuna değinilmiş, ardından, Aydın Vilayeti dâhilinde yürütülen yardım çalışmaları ele alınmıştır.

Girit ve Girit Meselesi

Batılıların *Kreta, Crete, Creta*; Arapların *İkriyyə, İkritiş, İkritis* olarak adlandırdıkları Girit, Akdeniz'in beşinci⁴, Doğu Akdeniz'in ise Kıbrıs'tan sonra en büyük ikinci adasıdır.⁵ 23° - 31' ve 26° - 20' doğu meridyenleri ile 34° - 55' ve 35° - 41' kuzey paralelleri arasında bulunan adanın yüzölçümü 8.261 km²'dir.⁶ Batı-doğu istikametinde uzunluğu yaklaşık 265 km., genişliği ise 15-50 km. arasında değişmektedir.⁷



Harita 1: Girit'in Coğrafi Durumu⁸

3 Bkz. ilgili çalışmanın 273-274. sayfaları.

4 Akdeniz'deki ilk beş adanın büyüklüklerine göre sıralaması şu şekildedir: Sardunya, Sicilya, Kıbrıs, Korsika, Girit.

5 *Girit, Mazisi-Hali-İstikbali*, Matbaa-yı Ebuzziya, Cilt: I, İstanbul 1328, s. 3; Ali Tefvik, *Memâlik-i Osmaniyye Coğrafyası/ Coğrafya-yı Umumiyye*, Cilt: III, İstanbul 1318, s. 134.

6 Adanın yüzölçümü konusunda farklı veriler de ortaya konulmuştur. Kaynaklardaki farklılıklarla ilgili olarak bkz. A. N. Adıyeke, *a.g.e.*, s. 7.

7 A. Tefvik, *a.g.e.*, s. 134.

8 Hüseyin Hıfzı, *Girit Vekayii*, İstanbul 1326, s. 17.

Eski insanlar tarafından dünyanın merkezi olarak kabul edilen Girit, aynı zamanda ekonomik ve siyasi açılardan da Asya ile Avrupa kıyıları arasında yer alan adaların en önemlisi olmuştur.⁹ Anadolu'ya, Yunanistan'a ve Kuzey Afrika'ya olan yakınlığı adaya özel ve stratejik bir önem kazandırmıştır.¹⁰ Bu konumu ve özellikleri açısından; "Girit, bütün bu ülkelere, bunların kültürel etkileri altında kalabilecek kadar yakın fakat bunlardan gelecek düşman akınlarını önleyebilecek kadar uzaktır." Sahip olduğu bu özel stratejik konum sebebiyle hem doğu hem de batı etkisine açık olan ada, yüksek ve orijinal bir kültürün beşiği olarak değerlendirilmiştir.¹¹

Ada, engebeli araziye sahip olmakla birlikte, yoğun bir nüfusu besleyebilecek ve başlı başına bir uygarlık oluşturacak kadar da kendine yeterlidir.¹² Adanın sahip olduğu engebeli yapı, aynı zamanda, isyanlarla dolu tarihinde belirleyici bir faktör olmuş ve ada halkının vur kaç taktiklerini kullanmasını mümkün kılmıştır. Dolayısıyla Girit coğrafyasının kendine özgü karakteri, adanın politik geçmişi üzerinde güçlü bir etkiye sahip olmuştur.¹³

Girit, Osmanlılardan önce tarihi boyunca farklı uygarlıklar ve imparatorluklar tarafından yönetilmiştir. MÖ. 2000 civarında Minos uygarlığının ana merkezi iken, daha sonra sırasıyla Mikenler ve Dorlar adaya hâkim olmuştur. Bundan sonra ada, tarihi seyri içerisinde Roma, Bizans, Müslüman Araplar, Bizans, Venedik ve Osmanlı hâkimiyetlerinde kalmıştır.¹⁴

Trablusgarp, Tunus ve Cezayir deniz yolları üzerinde yer alan, Osmanlı deniz gücü için bir üs vazifesi görecektir olan ve Ege denizi ile *Doğu Akdeniz ticaretinin kilidi*¹⁵ konumunda bulunan adanın stratejik bakımdan haiz olduğu ehemmiyet¹⁶, onun, oldukça geç bir tarihte de olsa Osmanlı Devleti tarafından fethini kaçınılmaz bir hale sokmuştur. Nitekim Venediklilerle 25 yıla yakın devam eden savaştan sonra Girit, 5 Eylül 1669 tarihli antlaşmayla Osmanlı topraklarına katılmıştır.¹⁷ Böylece Doğu Akdeniz'de Türk egemenliği sağlanmıştır.¹⁸

9 Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara 2011, s. 3-4.

10 P. Şenişik, *a.g.e.*, s. 80.

11 A. M. Mansel, *a.g.e.*, s. 3-4.

12 Yunus Aktan, *Ege'deki Yunan Adaları ile Girit'in Önemi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Harp Akademisi, İstanbul 1996, s. 15.

13 P. Şenişik, *a.g.e.*, s. 79.

14 Cemal Tukin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Girit İsyanları-1821 Yılına Kadar Girit", *Belleterin*, Cilt: IX, Sayı: 34, Ankara 1945, s. 164-172; P. Şenişik, *a.g.e.*, s. 79.

15 Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Cilt: I, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara 1993, s. 182.

16 M. Metin Hülagü, "1897 Türk-Yunan Harbine Kadar Osmanlı İdaresinde Girit", *XIV. CIEPO (Çeşme 18-22 Eylül 2000)*, Ankara 2004, s. 322.

17 Ayşe Pul, *Anonim Bir Osmanlı Kaynağına Göre Girit'in Fethi*, Ankara 2017, s. 73-78. Fetih süreciyle ilgili detaylı bilgi için ayrıca bkz. *Girit Seferi (1645-1669), Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III'üncü Cilt, 3'üncü Kısım Eki*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Harp Tarihi Yayınları, Ankara 1977.

18 Kemal Yükep, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi; Girit Seferi(1645-1669)*, Cilt: III, Kısım: 2, Ankara 1977, s. 11.

Osmanlı hâkimiyeti altına giren Girit, merkezi Kandiye olmak üzere Kandiye, Hanya, Resmo sancaklarından oluşan imtiyazlı bir eyalet haline getirilmiştir.¹⁹ Adada can, namus ve mal emniyeti sağlandığı gibi, şahsi mülklere de dokunulmamıştır. Burada yaşayan yerli halk, imparatorlukta yaşayan diğer vatandaşların sahip olduğu haklara sahip olmuştur. Genelini Rumların oluşturduğu bu yerli halk, herhangi bir alanda bir baskıya da maruz kalmamıştır.²⁰ Adadaki Osmanlı hâkimiyeti adaya bir buçuk asır sürecek olan barış dönemini getirmiştir. Fakat bu barış ve huzur dönemi çok uzun sürmemiştir.

Rus Çarı I. Petro zamanında başlayıp günden güne şiddetini artıran Rus tahrikleri, Fransız İhtilali ile uyandırılan milliyetçilik fikri, bunlara ilaveten Osmanlı Devleti'nin günden güne bozulan ve zayıflayan iç idaresi, Hıristiyan tebaası arasında baş gösteren ayrılma arzusu ve nihayet böyle bir cereyanı gerçekleştirmek için kurulan *Filiki Eteryaya*²¹ cemiyetinin faaliyetleri neticesinde Giritli Rumlar, bundan sonraki dönemlerde fırsat buldukça isyana yönelmişlerdir.²²

1821 yılında başlayıp kısa bir süre içerisinde Eflak, Boğdan ve Mora'da yayılan Rum isyanı, bir süre sonra Avrupa'nın gözünde bağımsızlık mücadelesine dönüşmüştür.²³ Bu isyan hareketi Girit'e de sirayet etmiş ve İsfakya ve Hanya sancaklarının dağlık köylerinde etkili olmuştur.²⁴ Neticede 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonunda, 14 Eylül 1829'da imzalanan *Edirne Antlaşması*²⁵ ile

19 Cemal Tukin, "Girit Maddesi", *DİA.*, Cilt: XIV, İstanbul 1996, s. 87.

20 Tahmisci-zâde Mehmed Mâcid, *Girit Hatıraları*, (Yayına hazırlayanlar: İsmet Miroğlu-İlhan Şahin), İstanbul 1977, s. 30-31.

21 Filik-i Eteryaya Cemiyeti 1814 yılında, Rusya'nın Odesa (Hocabey) liman şehrinde ikisi Rum biri Bulgar olmak üzere üç tüccar tarafından kurulmuştur. Derneğin kurucuları *Skufas*, *Emmanuel Ksanthos* adlı iki Rum ile *Yanyalı Atmas Çakalof* adlı bir Bulgar'dır. Cemiyetle ilgili detaylı bilgi için bkz. Necla Günay, "Filik-i Eteryaya Cemiyeti", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6/1, 2005, s. 273. Rum diplomatları ile Avrupa devletlerinden seçkin kişilerin de üye olduğu cemiyet, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Rumların bağımsızlığını sağlamak amacıyla gizli çalışmalara başlamıştır. Bu örgütün birçok şubesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yerlerinde kurulmuştur. Bkz. Süleyman Tevfik-Abdullah Zühdü, *Devlet-i Aliyye-i Osmaniye ve Yunan Muharebesi 1314*, İstanbul 1315, s. 69-70.

22 Mehmed Salâhî, *Girit Meselesi (1866-1889)*, (Hazırlayan: Münir Aktepe), İstanbul 1967, s. 3; C. Tukin, *a.g.e.*, s. 89.

23 Rum isyanı ile ilgili bilgi için bkz. Yücel Özkaya, "1821 Yunan (Eflak-Boğdan) İsyanları ve Avrupahların İsyan Karşısında Tutumları", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Türk Yunan İlişkileri*, Ankara 1986, ss. 114-130.

24 M. Salâhî, *a.g.e.*, s. 3.

25 Edirne Antlaşması maddeleri için bkz. *Muâhedât Mecmuası*, Cilt: IV, 2008: s. 70-80; Edirne Antlaşması Osmanlı Devleti'nin Kaynarca Antlaşması'ndan sonra imzaladığı en ağır antlaşmadır. Her ne kadar Ruslar harp neticesinde aldıkları toprakları bu antlaşma ile boşaltmayı kabul ettiler de Tuna'nın ağzındaki adalarda kalmakla bu nehrin kontrolünü; Poti, Anapa ve Ahıska'yı ellerinde bulundurmakla da Doğu Anadolu'nun kontrolünü sağlayacak yerler kazanmıştır. Osmanlı Devleti, Eflak-Boğdan'a ve Sırbistan'a tanıdığı haklarla bu yerlerin geniş ölçüde muhtarlıklarını tanımış, kabul ettiği harp tazminatı ile de ekonomisini uzun süre kalkındıramayacak bir durumun ortaya çıktığına şahit olmuştur. Antlaşmanın ağırlık noktasını ise bağımsız bir Yunan devletinin kurulması teşkil etmiştir. Bkz. Şerafettin Turan, "1829 Edirne Antlaşması", *DTCFD*, IX/1-2, 1951, ss. 111-151.

Yunanistan bağımsızlığını kazanmıştır. 3 Şubat 1830 tarihli *Londra Protokolü*'yle de Yunanistan'ın devlet şekli ve sınırları milletlerarası seviyede belirlenmiştir.²⁶ Fakat Girit, bu sınırların dışında kalmıştır. Bu durum asıl amaçları Yunanistan'a dâhil olmak isteyen Giritli Rumları pek memnun etmemiş ve isyan faaliyetlerine hız vermişlerdir. Nitekim tam bağımsızlık veya Yunanistan'a ilhak isteyerek 1831 yılında isyan etmişlerdir. II. Mahmut, isyanı bastırması için Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'dan yardım istemiştir. İsyanın bastırılmasından sonra da Mehmet Ali Paşa, 1831'den 1840'a kadar Girit'i yönetmiştir.²⁷

Mehmed Ali Paşa'nın on yılın sonunda adanın yönetiminden vazgeçmesi üzerine 15 Temmuz 1840'da yapılan *Londra Antlaşması* gereği Girit yeniden Osmanlı idaresine verilmiştir.²⁸ Daha sonra Girit valiliği, adanın Mısır idaresinde olduğu sırada Mehmed Ali Paşa'nın muhafızı olarak görev yapan Mustafa Naili Paşa'ya kaydı hayat şartıyla verilmiştir.²⁹

Mehmet Ali Paşa'nın Girit'ten çekilmesinden sonra Giritli Rumlar, 1841 ve 1858 yıllarında tekrar ayaklanmışlardır. Özellikle Rusların da desteğiyle Girit'teki diğer Hıristiyan milletleri de her fırsatta kışkırtmaya çalışmışlardır.³⁰ 1858 olayları sırasında Girit nahiyelerinden bazı itibarlı kişiler toplanarak valiye dilekçeler sunmuşlardır. Bu dilekçelerde, huzur ve asayişin sağlanması konusunda yapılacak düzenlemeler ile ilgili birtakım önerilerde bulunmuşlardır. Bununla ilgili olarak Babıâli tarafından; *şarap, ağnam ve keçi gibi şeylerden vergi istenmediği, saman öşrünün kaldırıldığı, askerlik bedelinin toplanmasında kesinlikle haksızlık yapılmayacağı, yolsuzluk yaptıkları için halk tarafından şikâyet edilen Osmanlı memurlarının yapılan inceleme ile gerekli cezalara çarptırılacağı* kendilerine bildirilmiş ve daha sonra bu kararlar 7 Temmuz 1858'de yayımlanarak uygulanmaya konmuştur.³¹ Ancak verilen bu haklara rağmen adada olaylar dinmemiştir. Adadaki durum, iç huzuru koruma çabalarının ötesinde, Avrupalı devletleri de ilgilendiren uluslararası bir sorun haline gelmiştir.³²

1863'te Yunan Kralı *Otto* tahtan indirilmiş ve yerine, Avrupalı devletlerin 13 Temmuz 1863 tarihli ortak kararıyla Danimarkalı Glücksburg hanedanından *Prens Christian William Ferdinand Adolphus George*, Yunan Kralı *I. Yorgo* adıyla tahta geçmiştir. Bu kararın ardından İngiltere, *I. Yorgo* şerefine ve Yunanistan'ı biraz daha kendisine bağımlı ve müteşekkir kılmak amacıyla 1864'te, 1815'den beri kendi denetimi altında bulundurduğu "*Yedi Adalar Cumhuriyeti*"³³ olarak

26 M. Murat Hatipoğlu, *Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin* 101. Yılı (1821-1922), Ankara 1988, s. 25.

27 C. Tukin, *a.g.m.*, s. 89. Girit'te Mehmet Ali Paşa'nın yönetimine dair bilgi için bkz. A. Nühket Adıyeke, "Girit'in Mehmed Ali Paşa Yönetimindeki Durumuna Dair Bir Rapor", *Fethinden Kaybına Girit*, İstanbul 2006, ss. 133-145.

28 M. Salâhi, *a.g.e.*, s. 3-4; A. N. Adıyeke, *a.g.e.*, s. 19.

29 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt: I, İstanbul 1940, s. 74-75.

30 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, Cilt: VII, Ankara 2011, s. 19.

31 A. N. Adıyeke, *a.g.e.*, s. 20.

32 Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, İstanbul 2006, s. 280.

33 Korfa, Pakso, Ayamavra, Piyaki, Kefalonya, Zanta, Çerigo (Çuka) adalarından oluşmaktadır.

anılan İyon Adalarını Yunanistan'a devretmiştir.³⁴ 1865'te de Babıâli bu ilhakı tanımak zorunda kalmıştır.³⁵ Bu gelişme, Rumlar arasında Girit'in ele geçirilmesi yönündeki ümitleri de arttırmıştır.³⁶

1864'te Yedi Ada'nın Yunanistan'a verilmesi üzerine, Rum nüfusun bulunduğu hemen hemen bütün adaları elde ederek büyük bir Yunanistan kurmak isteyen Yunanlılar, Girit'e gönderdikleri papaz ve öğretmenlerin kışkırtmaları neticesinde 1866'da büyük çaplı bir isyan çıkmasına sebep olmuşlardır.³⁷ 1866 isyanı³⁸, bu zamana kadar yaşananlar arasında en geniş çaplı olanıdır. Bu isyanı örgütlemeye Hanya'da bulunan Rus Konsolosu Danderino'nun da etkisi olmuştur.³⁹ 1866 isyanının bir görünürde bir de asıl nedeni vardır. Girit'in Rum halkı için vaat edilen iyileştirmelerin Babıâli tarafından henüz yapılmamış olması görünürdeki nedendir. Fakat asıl neden ise Yunanistan'a ilhak olma hususunda Avrupa kamuoyunun dikkatini çekmek ve desteklerini sağlamaktır.⁴⁰ Nitekim bu süreçte istekleri Babıâli tarafından yerine getirilmeyen Girit Rumları, geçici bir hükümet kurarak adanın Yunanistan'a ilhakını da ilan etmişlerdir.⁴¹

1866 yılında başlayıp 3 yıl kadar süren isyan, Girit'i harap etmiş ve nüfusunu âdeta yarıya indirmiştir. Girit'i iflasın eşiğine getirmekle birlikte finans kaynaklarını kurutmuş, ordunun moralini bozmuş ve Hersek'teki ayaklanmanın başarılı olmasının önünü açmıştır. Olaylar esnasında birçok insan hayatını kaybetmiştir. Müslüman tarafında ölenlerin sayısı yaklaşık olarak 5.000 kişidir.⁴²

İsyan karşısında zor durumda kalan Osmanlı Devleti, isyanı yatıştırmak için adada bazı idari düzenlemeler yapmak zorunda kalmıştır. Bu doğrultuda,

Detaylı bilgi için bkz. H. Baha Öztunç, *Yedi Ada Cumhuriyeti*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2007; Yedi Ada, önceleri Venedik'in kontrolünde iken daha sonra Fransızlar'ın eline geçmiş, 1815 yılında da İngilizler'in denetimine girmiştir. İngilizler, bu adalarda özel bir yönetim kurmuşlardır. Bu durum, Yunan bağımsızlığı için önemli bir örnek teşkil etmiştir. Bkz. Zekeriya Türkmen, "Girit Adası'nı Osmanlı İdaresinden Ayırma Çabaları: Yunan İsyanını Takip Eden Dönemdeki Gelişmeler (1821-1869)", *Türkler*, Cilt: XII, Ankara 2002, s. 862;

34 Böylesine iyi bir başlangıç yapan I. Yorgo, 1867'de Rus Çarı II. Aleksandr'ın yeğeni Olga ile evlenip, daha sonra doğacak olan çocuklarını da Ortodoks olarak vaftiz ettirmiş, böylece Yunan halkının da gönlüne girebilmiştir. M. M. Hatipoğlu, *a.g.e.*, s. 35.

35 Osman Senai, *Osmanlı Yunan Seferi, Dömeke Meydan Muharebesi*, İstanbul 1314, s. 143.

36 Cengiz Orhonlu, "Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne Karşı Takip Ettiği Siyaset (1866-1885)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt I, Sayı:6, İstanbul 1980, s. 5.

37 M. Salâhî, *a.g.e.*, s. 4-5; Tahmiscizade Mehmet Macid, *a.g.e.*, s. 16-17.

38 1866 isyanı ile ilgili bilgi için bkz. Kenneth Bourne, "İngiltere ve Girit İsyanı (1866-1869)", (Çev. Yuluğ Tekin Kurat), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt III, Ankara 1963, s. 249-274; Mithat Aydın, "Girit Ayaklanması (1866-1869)'nın Ortaya Çıkışı ve Uluslararası Bir Sorun Haline Gelişinde Yunanistan'ın Rolü", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: XI, Sayı:1, Nisan 2007, s. 116.

39 Mahmut Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, İstanbul 1326, s. 25.

40 A. N. Adıyeko, *a.g.e.*, s. 21.

41 M. Salâhî, *a.g.e.*, s. 5.

42 P. Şenışık, *a.g.e.*, s. 101.

Sultan Abdülaziz tarafından Girit'e gönderilen Âli Paşa, 4 Ocak 1868'de *Girit Vilayet Nizamnamesi*⁴³ adıyla Hıristiyan ahaliye çeşitli faydalar sağlayan bir nizamname yayınlamıştır.

1866 isyanı esnasında Müslüman halkın karşı karşıya kaldığı sıkıntılı durum basında anlatılmış ve onlara yardım elinin uzatılması gerektiği vurgulanmıştır. Bu yönde yapılacak bağışların toplanması için de bir komisyon kurulması kararlaştırılmıştır.⁴⁴ Nihayetinde Girit'teki Müslümanlara yardım amacıyla tüccar tarafından bir yardım komisyonu oluşturulmuştur.⁴⁵ İki gün içinde toplanan yardım miktarı 4.552 kuruşa ulaşmıştır.⁴⁶ Yine *Muhbir* gazetesi de yardım amacı ile "özel sayı" çıkarmıştır. *Muhbir* gazetesini özel sayısından elde edilen yardım miktarı ise 51.300 kuruştur.⁴⁷

Girit Vilayet Nizamnamesi ile çeşitli haklar elde eden asi Rumlar, bir süre ayaklanma girişiminde bulunmamışlardır. Fakat 1875'te Bosna-Hersek isyanının çıkması ve 1877 ilkbaharında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın patlak vermesi, Rumlara gerekli fırsatı vermiş ve 1878'de tekrar isyan etmişlerdir. Bu isyan harekâtını bastırmak ve ortalığı yatıştırmak isteyen Babîâli, adaya Gazi Ahmed Muhtar Paşa başkanlığında bir komisyon göndermiştir. Komisyonun çalışmaları sonucu Hanya yakınlarındaki Halepa mevkiinde, 25 Ekim 1878 tarihinde Rumların temsilcileri ile Babîâli'nin komisyonu arasında *Halepa Sözleşmesi* imzalanmıştır.⁴⁸ Sözleşme, 1868 nizamnamesini genişletmekte ve adanın yeni idari anayasası mahiyetini taşımaktadır.⁴⁹ 1878-1889 yılları arasında ada, bu sözleşme hükümlerince ve Rum Ortodoks valilerce yönetilmiştir.⁵⁰

Halepa Sözleşmesi ile Girit Rumlarına geniş ayrıcalıklar verilmiş, bağımsızlıkları için adeta bir zemin hazırlanmıştır. Yunanistan açısından ise daha sonraki yıllarda bir sınır değişikliğinin, dolayısıyla da toprak kazancının alt yapısı oluşturulmuştur. *Halepa Sözleşmesi*, ilan edilmesine kadar millî bir tarzda cereyan etmiş olmasına rağmen ilanından sonra bu hususiyetini kaybetmiş ve genel olarak da ada ahvalinde köklü değişikliklere sebebiyet vermiştir. Ancak Girit

43 Girit Vilayet Nizamnamesi için bkz. *Düstur, I. Tertib, Cilt: I, Matbaa-yı Amire, 1289, s. 652-687.*

44 *Tasvir-i Efkâr*, Sayı: 460/1-2, 15 Şevval 1283/ 20 Şubat 1867.

45 *Tasvir-i Efkâr*, Sayı: 464/ 1-2, 29 Şevval 1283/6 Mart 1867.

46 *Tasvir-i Efkâr*, Sayı:466/2, 8 Zilkade 1283/14 Mart 1867.

47 *Tasvir-i Efkâr*, Sayı: 469/3-4, 18 Zilkade 1283/24 Mart 1867; *Tasvir-i Efkâr*, Sayı: 470/2, 21 Zilkade 1283/27 Mart 1867.

48 H. Hıfzı, *a.g.e.*, s. 6; S. Tevfik-A. Zühdü, *a.g.e.*, s. 75-76; M. Salâhi, *a.g.e.*, s. 17.

49 Sözleşmenin başlıca hükümleri şöyledir; 1- *Girit Genel valisi 5 yıl süreyle tayin edilecektir. Genel vali, Hıristiyan veya Müslüman olabilecektir. Müslüman olduğu takdirde Hıristiyan bir yardımcı, Hıristiyan olduğu takdirde Müslüman bir yardımcısı bulunacaktır.* 2- *Vilayet genel meclisi 80 üye içine alacak, bunlardan 49'u Hıristiyan, 31'i Müslüman olacaktır. Meclis yılda bir defa toplanacak ve mahalli ihtiyaçlar konusunda karar verecektir.* 3- *Memurlar tercihen yerliler arasından seçilecektir.* 4- *Rumca, Türkçe gibi resmi bir dil olarak kabul edilecektir.* 5- *Vergi gelirlerinin fazlası adanın amme hizmetleri için kullanılacaktır.* 6- *Kâğıt paranın kullanımı yasak olacak, basın hürriyeti sağlanacaktır.* Bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907)*, Cilt: VIII, Ankara 2011, s. 119; A. N. Adıyeke, *a.g.e.*, s. 28-29

50 P. Şenışık, *a.g.e.*, s. 103.

Rumları *Halepa Sözleşmesi* ile muhtar denilecek kadar serbest bir idareye ve çeşitli hak ve muafiyetlere sahip olmuşlarsa da adada ne fermanın sağladığı barış havası fazla uzun ömürlü olmuş ne de gerek Girit Rumlarının ve gerekse Yunanlıların kafasından adanın Yunanistan'a ilhakı düşüncesi yok edilebilmiştir.⁵¹

1. Girit Meselesi Kapsamında 1896-1898 Yıllarında Yaşanan Olaylar

1868 *Girit Vilayet Nizamnamesi*, 1878 *Halepa Sözleşmesi* Rumlar lehine birçok ayrıcalığı getirmesine rağmen yine de isyanların sonu gelmemiştir. Her defasında daha fazla hak iddia eden Rum asiler, isteklerine olumsuz karşılık alınca da isyana yönelmişlerdir. Aslında isyanların odak noktasında, birtakım haklar elde etmekten ziyade Girit'i Yunanistan'a ilhak etme isteği yatmaktadır. Bu nedenledir ki tekrar isyan içerisine girmekten ve karışıklık çıkarmaktan geri durmamışlardır.

Yapılan düzenlemelere rağmen, Rumlar'ın bunlardan memnun olmayıp karışıklık çıkarmaya devam etmeleri üzerine II. Abdülhamit, merkezi otoritenin güçlendirilmesi amacıyla askeri tedbirlerin yanında idari tedbirler de almış ve 26 Ekim 1889 tarihinde yayınlanan bir fermanla *Halepa Sözleşmesi*'nin birçok esaslarını yürürlükten kaldırmıştır. Aynı zamanda adada Rum vali atanmasına da son verilmiş, 6 yıl sürecek olan Müslüman valiler dönemi başlamıştır.⁵² *Halepa Sözleşmesi*'nin sınırlandırılması ve Müslüman valiler döneminin başlaması sonucunda ilhak yanlısı Rumlar, 1894 yılından itibaren öncekilerden çok daha büyük ve organize isyanlar çıkartmaya başlamışlardır. Böylece adada Müslüman ve Hıristiyan unsurlar arasında kin ve nefret ortaya çıkmıştır. Bunun ilk işareti de Vali Mahmud Celaleddin Paşa'ya yönelik suikast girişimi olmuştur.⁵³

1896 yılı itibariyle adada daha geniş çapta olaylar meydana gelmeye başlamıştır. 1896 yılı Ekim ayı içinde *Etniki Eteryä* adlı fesat cemiyeti azasından bazıları Girit'e giderek orada eşkıyanın önde gelenleri ile görüşmüşler ve Yunan hükümetinin niyetini anlatarak adanın Yunanistan'a ilhakı hususunda onları yanlısı işler yaptırmaya muvaffak olmuşlardır. *Etniki Eteryä* Cemiyeti azaları, Girit eşkıya önderleri ile birlikte adanın her tarafında ihtilaller çıkararak, Hıristiyan ahaliyi Müslümanlar aleyhine ayaklanmaya teşvik etmişler ve köyler, kasabalar baştanbaşa yakılarak çaresiz durumda olan Müslüman ahalinin mülkleri yağma edilmiştir.⁵⁴ Zaman zaman Müslümanlar ile Rum asiler arasında büyük çatışmalar yaşanmıştır. Özellikle Kandiye ve Hanya şehirlerinde büyük katliamlar meydana gelmiştir. Bu çatışmalar 1897 yılında daha da şiddetlenerek devam etmiştir. Çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir.⁵⁵

51 M. M. Hülagü, *a.g.m.*, s. 330-331.

52 A. N. Adıyeke, *a.g.e.*, s. 36; Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*, Cilt: III, (Yayına Haz. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1987, s. 51.

53 A. N. Adıyeke, *a.g.e.*, s. 139.

54 S. Tevfik-A. Zühdü, *a.g.e.*, s. 100-102.

55 Ayşe Nühket Adıyeke-Nuri Adıyeke, *Kıbrıs Sorununun Anlaşılmasında Tarihsel Bir Örnek Olarak Girit'in Yunanistan'a Katılması*, Ankara 2002, s. 12-13.

Yunan hükümeti adada yaşanan bu olaylarda başrol oynarken aynı zamanda asayişin sağlanması bahanesiyle de adaya bir harp gemisi göndermiştir.⁵⁶ Yani, Yunanistan'ın adaya *Albay Vassos* komutasında bir kuvvet çıkarması ve adayı işgali söz konusudur. Bu durumu fırsat bilen Rumlar adanın Yunanistan'a katıldığını ilan etmişlerdir.⁵⁷ Bunun üzerine İngiliz, Fransız, Rus, İtalyan, Avusturya ve Alman askerlerinden oluşan müttefik kuvvetler, Hanya, Resmo ve Kandiye'ye asker çıkararak kıyı bölgeleri işgal etmişlerdir. Avrupa devletlerinin kıyı bölgelerini işgal etmesi üzerine Yunan askerleri, işgal harekâtını iç bölgelere kaydırmışlardır.⁵⁸

Avrupa devletlerinin ve Osmanlı'nın uyarılarına rağmen Yunan birliklerinin adadan çekilmemesi üzerine Osmanlı Devleti, 17 Nisan 1897 tarihinde Yunanistan'a savaş ilan etmiştir. Osmanlı kuvvetleri bu savaşta büyük başarılar elde etmiş ve Çatalca, Yenişehir, Tırnova, Golos, Velestin gibi yerleri ele geçirilerek Teselya bölgesinde Furka boğazına kadar ilerlemiştir. En son Dömeke'yi ele geçirmeleri ile Atina yolu açılmıştır.⁵⁹ Neticede, Yunanistan'ın da yardım talebi üzerine, Avrupa devletleri araya girmiş ve ateşkes imzalanmıştır. Osmanlı Devleti bu savaştan zaferle ayrılmasına rağmen kazancı sadece birkaç müstahkem mevki olmuştur. Bunun haricinde herhangi bir kazanç sağlayamamıştır. Aynı zamanda Girit sorununa da etkili bir çözüm getirilememiştir. Akabinde 1897 yılı aralık ayında adada Muhtariyet ilan edilmiştir. Adanın kontrolünü İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya devletleri üstlenmişlerdir. Muhtariyet idaresi ile birlikte adaya Hristiyan vali atanması kararlaştırılmıştır. Bu doğrultuda 1898 yılında Yunan Prensi George adaya yüksek komiser olarak atanmıştır.⁶⁰

1898 yılında Kandiye'de büyük çapta olaylar ortaya çıkmış ve olaylar esnasında onlarca kişi öldürülmüştür.⁶¹ Bu son Kandiye olayları, Osmanlı askerinin Girit'ten çıkarılması için yeterli bir sebep olarak görülmeye başlanmıştır. Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti'ne 4 Ekim 1898 tarihinde verdiği ultimatonda, adadaki Osmanlı askeri varlığının tam muhtariyet esasıyla bağdaşmadığını ve halk üzerinde tahrik sebebi olduğunu, Osmanlı askerlerinin bir ay içinde adayı tahliye etmesi gerektiğini ve Girit'teki Müslümanlar ile Osmanlı hâkimiyetini kendilerinin koruyacağını bildirmişlerdir. Nitekim Osmanlı Devleti, büyük devletlerin baskılarına daha fazla karşı gelemeyerek 1898 yılı kasım ayından itibaren adadaki askerlerini çekmek zorunda kalmıştır. Sadece Hanya'da Osmanlı sancağını korumakla görevli küçük bir müfreze bırakılmıştır. Böylece adadaki Osmanlı hâkimiyeti fiilen son bulmuştur.⁶²

56 Süleyman Tefvik-Abdullah Zühdü, *a.g.e.*, s. 102.

57 A. N. Adıyeke-N. Adıyeke, *a.g.e.*, s. 12-13.

58 C. Tükün, *a.g.m.*, s. 91.

59 M. Metin Hülagü, *Türk-Yunan İlişkileri Çerçevesinde 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı*, Kayseri 2001, s.165.

60 C. Tükün, *a.g.m.*, s. 91.

61 A. N. Adıyeke-N. Adıyeke, *a.g.e.*, s. 35-36.

62 E. Z. Karal, *a.g.e.*, s. 124-125; C. Tükün, *a.g.m.*, s. 92.

Girit'te idareyi sağlayan Avrupa Devletleri, 1908'de adadan çekilme kararı almışlardır.⁶³ Avrupa Devletlerinin Girit'ten askerlerini çekmesinin kesinleşmesi Rumlar arasında büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Venizelos bir makalesinde: "Yedi asırdan beri Girit ilk kez dün yabancı askerlerin postalları altında ezilmiyordu. Aslında Avrupa askerleri gerçek anlamda Girit'i işgal etmiş sayılmazlardı. Ama özgürlük açısından bu hoş bir durum değildi. Yabancı askerler adada kaldıkları süre içinde kendi egemenliklerini adada hissettirdiler. Askerî işgal büyük devletlerin egemenliğini de beraberinde getirdi ve Girit halkının egemenliğini üstlendi" sözleriyle Girit'in işgalden kurtuluşunu kutlamıştır.⁶⁴ Avrupa Devletlerinin çekilmesiyle birlikte adada, Müslüman halkı ve Osmanlı sancağını korumak amacıyla her devletten 250'şer asker kalmıştır.⁶⁵

Köylü gazetesinin 27 Mayıs 1909 tarihli sayısında, Girit'te asker bulunduran Avrupalı devletlerin son askerlerini de Haziran ayında çekmek istedikleri aktarılmıştır. Hatta ilgili devletlerin bu konuda Osmanlı ve Yunan hükümetlerine fikir danışmak niyetinde olduğu haber alınmıştır. Bu aşamada, adanın istikbalinin ne olacağını sorgulayan gazete, *insana şifa veren bir şey öğrenilemediğini*⁶⁶ okuyucuları ile paylaşmıştır. Diğer taraftan, Osmanlı yüreğinin bir parçası olan bu güzel adanın siyasilerce çoktan vatan haritasından çıkartıldığı öne sürülmüştür. Fakat vatan sahibi olan Osmanlıların, adayı hiçbir zaman kendilerinden ayırmayacakları ve ayrılmasına razı olmayacakları⁶⁷ vurgulanmıştır.

Köylü gazetesinin 10 Haziran 1909 tarihli sayısında, Girit meselesi; "son 15-20 gündür gittikçe hızlanan bir süratle Osmanlıların yüreğini heyecana, Yunanlıların başını telaşa, Avrupa'ya ruh sıkıntısına uğratan, henüz hiçbir taraftan aydınlık vermeyen, hâlâ karanlık"⁶⁸ bir mesele olarak değerlendirilmiştir. Girit meselesini bu halde bırakan neden olarak, *Avrupa devletlerinin birbirleriyle olan yarışları, birbirilerinden çekinmeleri*⁶⁹ gösterilmiştir.

Girit'te karışık ve istikrarsız durum Balkan Harpleri'ne kadar devam etmiştir. Neticede Balkan Harpleri'ndeki mağlubiyetten sonra 30 Mayıs 1913 Londra Antlaşması⁷⁰ ve 14 Kasım 1913 Atina Antlaşması⁷¹ ile Girit üzerindeki haklardan feragat edilmiş ve ada Yunanistan'a terk olunmuştur. Böylece bir zamanlar yüz binlerce can verilerek Osmanlı toprağına katılmış olan, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının ortasındaki bu stratejik ada, Osmanlı Devleti'nden artık tamamen kopmuş ve Yunan toprağı haline gelmiştir.⁷²

63 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: I, Kısım: I, Ankara 1991, s. 239.

64 A. N. Adıyeke, *a.g.e.*, s. 225.

65 Y. H. Bayur, *a.g.e.*, s. 329.

66 *Köylü*, Sayı: 224, 14 Mayıs 1325/27 Mayıs 1909.

67 *Köylü*, Sayı: 224, 14 Mayıs 1325/27 Mayıs 1909.

68 "Girit'e Dair", *Köylü*, Sayı: 236, 28 Mayıs 1325/10 Haziran 1909.

69 "Girit'e Dair", *Köylü*, Sayı: 236, 28 Mayıs 1325/10 Haziran 1909.

70 Londra Barış Antlaşması metni için bkz. Bilal N. Şimşir, *Ege Sorunu-Belgeler*, Cilt: I, Ankara 1976, s. 651-654; Y. H. Bayur, *a.g.e.*, s. 313.

71 16 madde ve eklerden oluşan Atina Antlaşması metni için bkz. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara 1953, s. 477-488.

72 B. N. Şimşir, *Ege Sorunu Belgeler*, Cilt: II, Ankara 1989, s. XXII.

2. Girit'te Yaşanan Olaylar Esnasında Müslüman Ahalinin Durumu

Girit'in fethinden sonra yerli halkı oluşturan Rumların, dini inanışlarına, dillerine, eğitimlerine, örf ve adetlerine hiçbir şekilde müdahale edilmemiştir. Adada can ve mal güvenliği sağlanmış, bölge harap olmaktan kurtarılmıştır. Tahmisci-zâde Mehmed Mâcid, hatıratında, Osmanlı'nın bu yaklaşımı nedeniyle yerli ahalden tek bir ailenin bile vatanını terk etme ihtiyacı duymadığını, herkesin huzur içinde yaşadığını ifade etmiştir.⁷³

Osmanlı Devleti'nin diğer dine mensup olanlara karşı uygulaması olduğu bu iyi niyetli politikaya rağmen aynı durum, devletin gücünü yitirdiği bir dönemde Müslüman ahali için söz konusu olmamıştır. Son dönemde yaşanan olaylara kadar (1867, 1878, 1896, 1897 İsyancıları) birlikte yaşayan, birbiri ile alışveriş eden, huzurlu bir şekilde komşuluklarını sürdüren insanlar bir anda düşman olmuşlardır. Bu düşmanlığın doğurduğu sonuçlar dönemin kaynaklarına acı bir şekilde işlemiştir.

Girit'te olayların şiddetli bir şekilde tezahür ettiği 1896-1898 yılları arasında Müslüman nüfusu miktarına baktığımızda farklı nüfus verileri söz konusudur. Bu anlamda tespit edilen arşiv kayıtlarında, genel olarak Müslüman nüfusun 90-100.000 civarında olduğuna dikkat çekilmiştir. Örneğin, 13 Mart 1897 tarihli bir arşiv kaydında, Müslüman nüfusun merkezi hükümetçe 130.000 olarak bilindiği halde bir rivayete göre 60.000, diğer bir rivayete göre 70.000 olarak belirtildiği için sahih olanın bildirilmesi Girit Vilayeti Vali Vekâleti Müşavirliğine yazılmıştır.⁷⁴ Buna dair Hanya'da bulunan Miralay Şakir Bey'den yazılan cevapta; yapılan araştırma neticesinde adadaki Müslüman nüfusun, Hanya'da 24.000, İsfakya'da ancak 1.000, Resmo sancağında 16.000 ve Kandiye ile Laşid sancaklarında 50.000 olmak üzere 90.000 civarında olduğu, buna diğer vilayetlere ticaret yapmak için giden 15.000 nüfus da eklendiğinde toplam nüfusun 105.000'e ulaştığı bildirilmiştir.⁷⁵

Girit'te muhtaç durumda olan Müslümanlara iane verilmesi ile ilgili olarak vilayet idaresinden gönderilen 30 Temmuz 1897 tarihli bir arşiv kaydında, "Kandiye, Resmo ve Hanya'da müctemi' olan 100.000'den ziyâde nüfus-ı İslamiye'nin 70.000 kadarına ianeden 65 dirhem un verilmekte olduğu..."⁷⁶ belirtilmiştir. Yine, 1 Kasım 1897 tarihinde verilen bilgide, Girit'te bu tarih itibarıyla 100.000'i Müslüman olmak üzere 300.000 insan yaşamakta olduğu, arazi ve emlak bakımından Müslümanların diğer ahaliye nispetle üstün bir durum arz ettiği belirtilmiştir (Hülagü, 2008: 19). Dolayısıyla Müslümanların nüfuslarına dair adadan gönderilen 1897 tarihli resmi evraklarda, Müslümanların 100.000 civarında, yani 1/3 oranında olduğuna dikkat çekilmiştir.

73 Tahmisci-zâde Mehmed Mâcid, a.g.e., s. 30.

74 BOA., Y.PRK.BŞK., Dosya No: 50, Gömlek No: 69, 1 Mart 1313/13 Mart 1897.

75 BOA., Y. PRK. MYD., Dosya No: 18, Gömlek No: 38, 1 Mart 1313/13 Mart 1897.

76 BOA., BEO. NGG. d., Girit Tezâkir Defteri, No: 999, 18 Temmuz 1313/30 Temmuz 1897.

Dönemin bazı Avrupalı devlet adamları tarafından Girit'teki nüfusa dair verilen bilgiler de farklı bir gözlem olması açısından değerlendirilmiştir. Bu anlamda, İngiliz Dışişleri Müsteşarı M. George Curzon'un 7 Mayıs 1897 tarihinde Avam Kamarası'nda ortaya koyduğu veriler önemlidir. Curzon, Yunan vahşetini ve Müslümanların zor durumunu ortaya koyarken aynı zamanda nüfus miktarı ile ilgili de veriler sunmuştur. Curzon'un: "...Müslümanların teşkil ettikleri bir komisyon tarafından yapılan nüfus sayımında Müslümanların bu kadar telefattan sonra 107.000 kişiye ulaştıkları anlaşılmıştır. Yani bütün ada halkının üçte birini oluşturmaktadırlar. Bu 107.000 Müslümanın şuan 67.000'i yardımla geçinmektedir..."⁷⁷ şeklindeki ifadesi, Müslüman nüfusun 100.000 üzerinde olduğunu göstermekle birlikte bunun önemli bir kısmının yardımla geçindiğini gözler önüne sermektedir.

Dönemin bazı basın organlarında da Girit nüfusuna dair bilgilerin yer aldığı tespit edilmiştir. İzmir'in *Ahenk* gazetesinin 9 Mayıs 1897 tarihli sayısında, "icra kılınan tahrir-i nüfusa göre..."⁷⁸ Girit'te İslam nüfusu 96.800 olarak verilmiştir. Bu toplam içinde 65.000 nüfusun ianeye muhtaç bir halde olduğu belirtilmiştir (Bkz. Tablo 1).

Sancak/Kaza	İslam Nüfus Miktarı
Hanya	27.500
Resmo	20.800
Kandiye	47.000
Sitiya, Senpiyalonga ve Hiyerotra	1.500
Toplam	96.800

Girit'te yaşanan isyan hareketleri esnasında Müslümanların içinde buldukları şartlara bakıldığında ise, özellikle 1866 yılı itibariyle giderek ağırlaştığı görülmektedir. Nitekim 1866 yılında yaşanan şiddetli olaylar sırasında Ali Paşa ile beraber Fransızca kâtiplik görevi ile adaya giden *Charles Mismar*, Müslüman halkın içinde bulunduğu zor şartları gözlemlemiş ve hatratında şu ifadelerle yer vermiştir:

"Matbuat isyanın baş silahı olmuştur. İnsan, akan hadiselerin şahidi olmazsa hakikatin ne dereceye kadar feda edildiğine inanamaz. Rumlar tarafından öldürülen, ırz ve namusu zedelenen Türk kadınlarının sayısını hesap etmek imkânsızdır..."⁷⁹ ...Ya ölümü yahut namussuz yaşamayı seçmek zorunda bırakılan birtakım genç ve bakire Türk kızlarının sarp kayalıklar üzerinden denize atılmak suretiyle intihar ve ölümü seçtikleri duyulduğu zaman, bütün dünya bir elem ve teessüf hissine düşmüştü."⁷⁹

77 İngiliz Parlamenter Sir Ellis Ashmead Bartlett, *Osmanlı'nın Son Zaferi, Teselya Savaşı*, (Çev. Orhan Sakin), İstanbul 2014, s. 24-27.

78 *Ahenk*, Sayı: 229, 27 Nisan 1313/9 Mayıs 1897.

79 Charles Mismar, *Hatrat-ı Alem-i İslam*, (İstanbul, Girit, Mısır, Cezayir), (Mütercimi: Mehmet Rauf), Matbaa-i Vilayet, Bursa 1327, s. 45.

Mismer' in daha 1866 yılında vermiş olduğu bu bilgiler, ilerde yaşanacak daha büyük olayların habercisidir. Nitekim 1896 yılına gelindiğinde bunun emareleri yoğun bir şekilde görülmeye başlanmıştır. Özellikle Müslüman ve Hıristiyanların birlikte yaşadıkları Malevissi, Padiada, Kenurio, Pyrgiotissa, Monofatsi gibi yerleşim yerlerinde büyük felaketler yaşanmıştır. Örneğin, 21 Ağustos'ta, tek bir gün içinde, Monofatsiou'da 22 Müslüman yerleşim yeri yanmıştır.⁸⁰ Eylül ayında ise Kandiyе şehrinde bulunan 105 Müslüman köyü âsi Rumlar tarafından yakılmış veya yıkılmıştır.⁸¹

1897 yılına gelindiğinde, özellikle Yunan muharebesi esnasında saldırı ve katliamlara maruz kalan Müslüman halkın malını, mülkünü köylerinde bırakarak aileleri ile şehirlere iltica ettikleri görülmektedir. Bu şekilde Müslüman halkın şehirlere akın akın ilticaları ilerleyen süreçte de artarak devam etmiştir. 31 Temmuz 1897 tarihli bir tezkirede Kandiyе, Resmo ve Hanya şehirlerinin merkezlerine iltica eden İslam nüfusunun 100 binden fazla olduğu bildirilmiştir.⁸²

Müslümanların maruz kaldıkları katliamlar, sadece yerel idareciler tarafından dile getirilmemiş zaman zaman Avrupalı Devletlerin görevlileri tarafından da gündeme taşınmıştır. Bunun en önemli örneklerinden biri İngiliz Dışişleri Müsteşarı M. George Curzon'dur. Curzon, 7 Mayıs 1897 tarihinde Avam Kamarası'nda Yunan vahşetini ve Müslümanların çaresiz durumlarını şu sözleri ile ortaya koymuştur:

"...Girit, şu an çok sayıda Giritli asiler tarafından işgal ediliyor. Asiler, yerlerinden yurtlarından ettikleri Müslümanların köylerindeki emlak ve mahsullerini alıyorlar. Bunlar işsiz, güçsüz, silahlı geziniyorlar. Dağların çevresinde dolaşp rast geldiklerine kurşun atmaktadırlar. Kasabaların çevresindeki evlere ve karakollara hücum etmekte, bütün uyarılara rağmen suyollarını kesmektedirler. Müslümanları her türlü yoldan mahrumiyete düşürmektedirler. Bu asilerin çoğunluğuna Yunan subayları kumanda ettikleri gibi aralarında da çok sayıda Yunanlı gönüllü bulunmaktadır. Ayrıca kullandıkları toplar da Yunan hükümetinin oraya gönderdiği toplardır..."⁸³

Aynı dönemde İzmir'de çıkan *Hizmet* gazetesinde, Rum asilerin Müslümanlara yönelik katliamları özetle şu şekilde aktarılmıştır:

"Girit âsileri, çocukların el, ayak, burun ve kulaklarını keserek işkence etmektedirler. 100 bine yakın Müslüman ahalinin evlerini, bağ ve bahçelerini yakıp yıkmışlardır."⁸⁴

80 Captain Drury to Admiral Sir M. Culme-Seymour, Candia, 25 August 1896, Telegraphic No: 607, Foreign Office, Further Correspondence Respecting the Affairs of Crete (FOFCRAC), Turkey No: 7 (1896), London: August 1899, s. 352.

81 Nikos Andriotis, "Christians and Muslims in Crete 1821-1924: A Constant Standoff in And Out of The Battle Field", *Mnimon*, Issue: 26, 2004, s. 73.

82 BOA., BEO. NGG. d., *Girit Tezâkir Defteri*, No: 999, 19 Temmuz 1313/ 31 Temmuz 1897.

83 İngiliz Parlamenter Sir Ellis Ashmead Bartlett, a.g.e., s. 24; Curzon'un Avam Kamarası'ndaki sözleri *Ahenk* gazetesinde de yer bulmuştur. Bkz. *Ahenk*, Sayı: 233, 4 Mayıs 1313/16 Mayıs 1897.

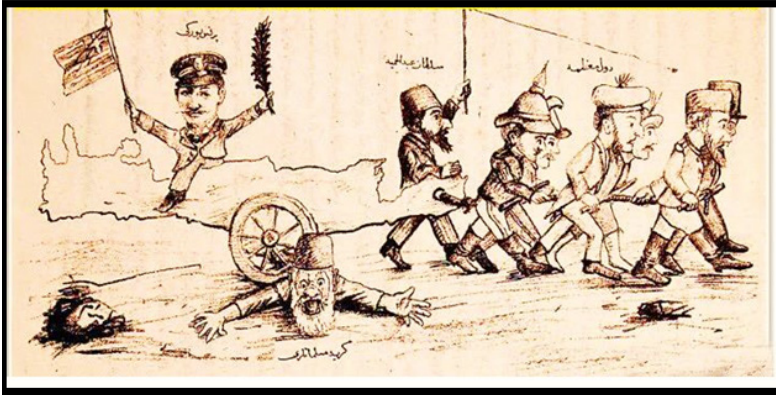
84 *Hizmet*, Sayı: 1087, 18 Mayıs 1313/30 Mayıs 1897.

Müslümanlar aleyhine köylerde işlenmekte olan cinayetler, son dönemde, şehirlerde de açıkça işlenmeye başlamıştır. Bu durum Müslümanlar için esef verici bir hal almıştır. Öyle ki evlerinden çıkacakları zaman bir daha geri döneceklerinden emin olamadıkları için, çoluk çocuklarıyla vedalaşmışlardır. Bu durumla ilgili Hanya'dan gönderilen bir mektupta, "artık biz bî-çâre Girit Müslümanlarının kurbanlık koyundan farkı kalmadı"⁸⁵ şeklinde serzenişte bulunulmuştur.

Girit'te yaşanan olaylar ve Müslümanların içinde buldukları durum, o kadar içinden çıkılmayacak bir hale gelmiştir ki artık basında, kamuoyunda yüksek sesle dile getirilmeye başlanmıştır. Örneğin İzmir basınından *Köylü* gazetesinin bir sayısında, Müslümanların durumları şu ifadelerle anlatılmıştır:

"Size bir sual sorayım, acaba yeryüzünde Girit kadar zavallı bir ada, Girit tarihi kadar karışık bir tarih, Girit toprağı kadar kanlı bir toprak, Girit şühedası kadar sayısız şehit, Girit İslamları kadar her şeyden mahrum, kimsesiz, himayesiz bir ahali bilebilir misiniz? Bütün Osmanlılar servetinden sonra Giritliler de doğduğu dünyayı anladığı günden itibaren Girit sözünü duyuyor. Girit meselesinin yakında neticeleneceğini işitiyor, okuyor, haber alıyor... Fakat ne o yakın geldi, ne de Girit Meselesi neticelendi."⁸⁶

Girit'te meydana gelen olaylar ve Müslümanların içerisinde bulunduğu durum mizah gazetelerinde⁸⁷ de ele alınmıştır. Örneğin *Beberuhi*'nin 1 Mart 1898 tarihli sayısında, adadaki siyasi duruma dikkat çekilirken aynı zamanda Müslümanların mağduriyeti de mizahi bir dille ortaya konulmuştur (Karikatür 1).



Karikatür 1⁸⁸

85 "Girit'de Müslümanlara Yapılan Mezâlim", *Tanin*, Sayı: 755, 26 Eylül 1326/9 Ekim 1910, s. 2.

86 "Girit..! Yine Girit..!", *Köylü*, Sayı: 242, 4 Haziran 1325/17 Haziran 1909, s. 1.

87 II. Abdülhamit döneminde muhaliflerin yurt dışına çıktıklarında barındığı, gazete ve dergi yayımladığı yerler Paris, Kahire, Londra ve Cenevre olmuştur. Yurt dışındaki mizah basını *Beberuhi*, *Davul*, *Dolap*, *Tokmak* ve *Lak Lak* gibi yayınlarla sert bir muhalefete girişmiştir. Sayfalarında devlet yönetimine karşı ağır eleştirilere yer vererek II. Abdülhamit'e karikatürlerle ölçüsüzce hakaret etmişlerdir. Bu sebeple sürgündeki mizah gazeteleri Osmanlı yönetiminin nazarında "hezeyanname", sahibi ise "erbab-ı fesad" arasında sayılmıştır. Bkz. Hamza Altın, *II. Meşrutiyet Devri Osmanlı Mizah Basını*, Ankara 2014, s. 47.

88 *Beberuhi*, Sayı: 2, 1 Mart 1898.

Karikatürde Girit, araba olarak tasvir edilmiştir. Arabanın üzerine bir elinde zeytin dalı diğer elinde Yunan bayrağı olan “Prens Yorgi” oturtulmuştur. Arabayı büyük devletler çekerken onların arkasından gelen II. Abdülhamit ise “Düvel-i Muazzama” yazan pankartı taşımaktadır. Aranın altında kalıp inleyen kişi ise Girit Müslümanlarını temsil etmektedir.

Yaşanan olaylar sonrasında, gerek ada yönetimi gerekse Batılı güçler tarafından Müslümanların Osmanlı Devleti’nin başka bölgelerine göç ettirilmesi teklif olunduysa da Babîali bunu hemen reddetmiştir. Çünkü Müslüman halk giderse, ada kesin olarak elden çıkmış olacaktır. Devletlerin ısrarı, hatta halkın arzusu Osmanlı yönetiminin bu kararını değiştirememiştir. Bu karar karşısında Batılı güçlerin amiralleri, bir çare olarak Müslüman halkı, Osmanlı ve Avrupalı askerlerden kurulu bir hattın gerisine çekmişlerdir. Merkezi yönetim tarafından yapılan açıklamada, Girit’ten Müslüman ahalinin hicret edeceğine dair haberlerin yalan olduğu, halkın hicret etmeyeceği ve asayişin tamam olduğu bildirilmiştir.⁸⁹ Fakat bu durum kısa bir süre için devam etmiş ve adada yaşam güvenlikleri kalmayan Müslüman halk ilerleyen dönemde adayı terke mecbur kalmıştır.

3. Girit Muhtacîn-i İslamiye’sine Ayдын Vilayeti’nden Gönderilen Yardımlar

1890’lı yıllara ait gazetelerde, İzmir şehrindeki yardım kampanyalarına ilişkin makaleler görülebilmektedir.⁹⁰ Genel olarak kişisel bir yaklaşımla bağışlar yapılmasına başlanmış, daha sonra kampanyalar geniş bir katılımı yapılandırılmıştır. O yıllarda “bağış” etkinlikleri “iâne” terimiyle anılmıştır. *Kâmûs-ı Türkî* içindeki kelimenin ilk anlamı; “yardım, akçe yardımı”, ikinci anlamı; “hayırseverlik işi, muhtaç biri kişi veya topluluk için verilen akçe” şeklinde verilmiştir.⁹¹ Özcan ise iâneyi; “Osmanlılar’da XIX. yüzyılda olağan üstü giderler için halktan toplanan mali yardımları ifade eden terim”⁹² olarak tanımlamıştır.

Girit Müslüman ahali, artan Rum baskı ve saldırıları karşısında öncelikle daha güvende olacaklarını düşündükleri şehir merkezlerine iltica etmişlerdir. Böylece şehirlerde her şeyini kaybetmiş, mutsuz, zorluklar içerisinde yaşamaya çalışan, daha da önemlisi hem Rumlara hem de büyük devletlere karşı tepkili bir kitle oluşmuştur. İç göç sonucu oluşan bu yığılma, gerek sosyal açıdan, gerekse ekonomi ve iç güvenlik açısından gelişmeleri olumsuz yönde etkilemiştir.⁹³

Kıyı bölgelerinde biriken kalabalık topluluk her türlü yardıma muhtaç hale gelmiştir. Yerel idare tarafından yiyecek yardımında bulunulmuştur. Fakat

89 Ahenk, Sayı: 237, 9 Mayıs 1313/21 Mayıs 1897.

90 Nilgün Kiper, *Resettlement of Immigrants And Planning In Izmir During The Hamidian Period*, İzmir Teknoloji Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2006, s. 126.

91 Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî (Latin Harfleriyle)*, (Hazırlayanlar: Reşit Gündoğdu vd.), İstanbul 2011, s. 106.

92 Bilgi için bkz. Abdulkadir Özcan, “İâne”, *DİA.*, Cilt: XIX, İstanbul 1999, s. 228-230.

93 A. N. Adıyeke-N. Adıyeke, *a.g.e.*, s. 81; A. N. Adıyeke, *a.g.e.*, s. 269.

şehir merkezlerine sığınan nüfusun giderek artması üzerine Babiâli'den yardım istenmiştir. Bu talep üzerine merkezi yönetim, iki kez yüzer bin kuruşluk yardım göndermiştir. Ayrıca halkın köylerine dönerek tarım faaliyetlerine devam etmesi için de çeşitli teşviklerde bulunulmuş; bu girişimlerin sonucunda da iç göç kısmen engellenmiştir.⁹⁴

1897 yılı Şubat ayından itibaren, adanın Yunanistan tarafından işgaliyle birlikte iç göç ikinci kez ve bu defa daha şiddetli bir şekilde başlamıştır. Kırsal bölgelerdeki Müslümanlar şehirlere yığılırken, şehirlerdeki Ortodoks nüfus kırsal bölgelerde bu kişilerin boşattıkları yerlere kaymışlardır.⁹⁵

Kıyı şeridindeki yerleşim merkezlerinde toplanan Müslüman ahali, merkezi hükümetten gelecek yardımlarla geçimlerini sağlamaya çalışmışlardır. Bu yönde çalışmalarını sürdüren hükümet, bir taraftan Giritli Müslümanlara un yardımı yaparken bir taraftan da bu işle görevli bir komisyon oluşturmuştur.⁹⁶

1896 yılının Ekim ayında Hanya'da, *Girit Muhtacın-i İslamiye İlane Komisyonu (The Charity Commission for Muslim Cretan Immigrants)* kurulmuştur. Maarif Nezareti'ne bağlı olan komisyonun farklı şehirlerde de şubeleri oluşturulmuştur. Komisyon aracılığı ile Girit'teki ihtiyaç sahiplerine yardım edilmeye çalışılmıştır. İstanbul ve diğer vilayetlerden yardım istenmiştir.⁹⁷

Girit Müslümanları için padişahın onayıyla İstanbul'da yardım komisyonu teşkil edilmiştir. Aynı şekilde İzmir'de de Belediye Başkanı Eşref Paşa başkanlığında bir komisyon kurulması kararlaştırılmıştır (Bkz. Tablo 2).⁹⁸

Tablo 2: Girit Müslümanlarına Yardım Toplamak İçin Seçilen Komisyon Üyeleri ²
Hacı Eşref Paşa
Evkaf muhasebecisi Neş'et Efendi
Muavin Abdurrahman Efendi
Osmanzâde Hacı Hasan Bey
İzmir Gazete-i Sahibi Hakkı Efendi
Tokadizâde Şekib Bey
Yemişçizâde Sabri Bey
Dava vekillerinden Tefvik Nevzad Bey
Miralayzâde İbrahim Bey
Sadık Beyzâde Muammer Bey
Borsa Kâtibi Edhem Bey
Tüccardan Giridi Rasim Efendi
Tüccardan Bosnalı Hacı Mehmed Bey
İsmail Efendizâde Hilmi Efendi
Tüccardan Nişli Hacı Ali Ağa
Kantar Ağasızâde

94 A. N. Adıyeke-N. Adıyeke, *a.g.e.*, s. 81-82.

95 Aynı yer.

96 BOA., İ. MTZ. GR., Dosya No:31, Gömlek No:190, 27 Şubat 1312/12 Mart 1897.

97 A. N. Adıyeke, *a.g.e.*, s. 273.

98 İzmir, Sayı: 43, 26 Şevval 1314/30 Mart 1897.

İzmir, Nisan 1897'den itibaren yardım talebini yanıtlamaya başlamıştır. Para, yiyecek, giyecek ve hayvan yardımı yapılmıştır. *Ahenk* gazetesi, Aydın ve İzmir şehirlerinin, ihtiyacı olan Girit halkına, Girit'teki Osmanlı askerlerine ve Osmanlı-Yunan Savaşı esnasında yaklaşık bir yıl boyunca Osmanlı ordusuna katkıda bulunduğunu sayfalarca ilan etmiştir.

İzmir ve İstanbul'daki şubeler aracılığı ile Girit Müslümanlarına dönem dönem un ve buğday taşınmıştır. Gönderilen unların değerlendirilmesi ile ilgili olarak yapılan açıklamada, bunların taş fırında işlenmesi ve her bir çuvalın 75 kilo olarak düzenlenmesi belirtilmiştir.⁹⁹ 1897 yılı başlarında, Girit Müslümanları için daha önce gönderilen 5.000 çuval una ilaveten yine 5.000 çuval un gönderilmesi yönünde padişah iradesi çıkmıştır. Bu işle, Maarif Nazırı Sırrı Bey Efendi'nin başkanlığında kurulacak bir komisyonun ilgilenmesi istenmiştir.¹⁰⁰ Ayrıca yardım amacıyla gönderilen malzeme İdare-i Mahsusa vapurlarıyla ücretsiz olarak Girit'e gönderilirken, bu şekilde adaya sokulacak mallardan da gümrük resmi alınmaması Girit valiliğine bildirilmiştir.¹⁰¹

Yürütülen yardım çalışmaları neticesinde önemli miktarda unun adaya ulaştığı görülmektedir. Nitekim Girit'te muhtaç durumda olan Müslümanlara iane verilmesi ile ilgili olarak vilayet idaresinden gönderilen 30 Temmuz 1897 tarihli bir arşiv kaydında, "*Kandiye, Resmo ve Hanya'da müctemi' olan 100.000'den ziyâde nüfus-ı İslamiye'nin 70.000 kadarına ianeden 65 dirhem un verilmekte olduğu...*"¹⁰² belirtilmiştir. Yine, 27 Kasım 1897'den Şubat 1898'e kadar adadaki İslam ahalisine yapılan un yardımının 15.000 çuvala ulaştığı tespit edilmiştir.¹⁰³ Bunun sancaklara dağılımı aşağıdaki tabloda olduğu gibidir (Tablo 3).

Gönderilen Sancak	Un Çuvalı Adeti
Hanya	3.800
Resmo	2.700
Kandiye	6.600
Laşid	1.900
Toplam	15.000

Muhtaç olan İslam ahalisine yönelik İzmir, İstanbul, Trabzon gibi Anadolu şehirlerinin yanı sıra Anadolu coğrafyası dışından da iase yardımları gelmiştir. 1 Ekim 1897 tarihinde Hanya'da bulunan Miralay Şakir Paşa'nın göndermiş olduğu telgrafta, İstanbul, İzmir ve Mısır'dan şuana kadar çeşitli eşya ile birlikte 48.000 çuval un, 2.000 çuval pirinç ile 500 çuval fasulyenin iane komisyonu vasıtasıyla adaya ulaştığı bilgisi verilmiştir.¹⁰⁴ Yine ileriki dönemlerde Mısır'dan

99 *İkdam*, Sayı: 1056, 15 Haziran 1313/27 Haziran 1897.

100 *İzmir*, Sayı: 42, 19 Şevval 1314/23 Mart 1897.

101 A. N. Adıyeke, *a.g.e.*, s. 274.

102 BOA., BEO. NGG. d., *Girit Tezâkir Defteri*, No: 999, 18 Temmuz 1313/30 Temmuz 1897.

103 BOA., İ. MF., *Dosya No: 4, Gömlek No:38*, 1 Teşrinievvel 1313/13 Ekim 1897.

104 BOA., Y. PRK .MYD., *Dosya No: 19, Gömlek No:131*, 19 Eylül 1313/1 Ekim 1897.

400 çuval İngiliz pirinci ve 500 çuval bakla¹⁰⁵, Trabzon'dan 37 çuval pirinç¹⁰⁶, İstanbul'dan 1.016 çuval pirinç¹⁰⁷, Tirebolu Kazası'ndan 3.330 kilo pirinç Girit'e gönderilmiştir.¹⁰⁸

İzmir'de kurulan İane Komisyonu tarafından Girit Müslümanlarına kavurma gönderildiği görülmektedir. Bununla ilgili olarak farklı tarihli gazete haberlerinden bilgi edinilebilmektedir. Örneğin 23 Mayıs 1897 tarihinde eşya ile birlikte 46 sandık kavurma¹⁰⁹, 24 Mayıs 1897'de 10 çuval un ile birlikte yine 46 sandık kavurma¹¹⁰, 5 Haziran 1897'de 13 sandık kavurma¹¹¹ gönderilmiştir. İzmir dışında diğer bazı bölgelerden de adaya kavurma gönderilmiştir. Örneğin 24 Mayıs 1897'de Denizli Mutasarrıflığı'ndan 30 teneke¹¹², 26 Mayıs 1897'de Buldan Kaymakamlığı'ndan 28 teneke kavurma¹¹³ adaya ulaştırılmıştır.

Girit'e gönderilen iaşe yardımları, hem Müslüman ahaliyi hem de buradaki yardım komisyonunu çok memnun etmiştir. Nitekim Girit merkezinde bulunan yardım komisyonu reis-i evveli Kavurzâde Hasan Bey tarafından gönderilen bir mektupta, hem merkezi hükümetten hem de Anadolu ahalisinden gönderilen yardımlar için teşekkür edilmiştir. Maarif Nazırı Zühdü Paşa hazretlerine de bu yöndeki faaliyetlerinden dolayı ayrıca teşekkür edilmiştir.¹¹⁴

Girit'teki İslam ahali için iaşenin yanı sıra para yardımında da bulunulmuştur. *İzmir* gazetesinin 23 Mart 1897¹¹⁵ ve 5 Nisan 1897¹¹⁶ tarihli sayılarında yardımda bulunan bazı vatandaşların isimleri verilmiştir. Bu isimlerden bazıları aşağıdaki tablolarda olduğu gibidir (Bkz. Tablo 4 ve Tablo 5).

Tablo 4: Girit Müslümanları İçin Yardımda Bulunan Bazı Vatandaşlar⁴	
Yardımda Bulunan Kişi	Yardım (Kuruş)
Eşraftan Mısırlızâde Yusuf Fuad Bey	1.000
Eşraftan Tokadizâde Şekib Bey	216
İzmir Gazetesi Sahibi Hakkı Efendi	216
Tüccardan Tevfik Efendi	100
Ziraat Bankası Müfettişi Tevfik Efendi	108
Bayındırlık Kalemi Adnan Bey	40
Kenan Beyin Hanımı	108
Tokadizâde Şekib Beyin Hanımı	108
İzmir Gazetesi Sahibi Hakkı Efendinin Hanımı	108
Toplam	2.004

105 *İkdam*, Sayı: 1033, 23 Mayıs 1313/4 Haziran 1897.

106 *İkdam*, Sayı: 1035, 25 Mayıs 1313/6 Haziran 1897.

107 *İkdam*, Sayı: 1021, 11 Mayıs 1313/23 Mayıs 1897.

108 *BOA., İ. RSM., Dosya No: 7, Gömlek No:54*, 17 Eylül 1313/29 Eylül 1897.

109 *Hizmet*, Sayı: 1080, 11 Mayıs 1313/23 Mayıs 1897.

110 *Hizmet*, Sayı: 1081, 12 Mayıs 1313/24 Mayıs 1897.

111 *Hizmet*, Sayı: 1093, 24 Mayıs 1313/5 Haziran 1897.

112 *Hizmet*, Sayı: 1081, 12 Mayıs 1313/24 Mayıs 1897.

113 *Hizmet*, Sayı: 1083, 14 Mayıs 1313/26 Mayıs 1897.

114 *İkdam*, Sayı: 1033, 23 Mayıs 1313/4 Haziran 1897.

115 *İzmir*, Sayı: 42, 19 Şevval 1314/23 Mart 1897.

116 *İzmir*, Sayı: 44, 03 Zilkade 1314/5 Nisan 1897.

Tablo 5: Girit Müslümanları İçin Yardımda Bulunan Hayırseverler⁵	
Yardımda Bulunan Kişi	Yardım (Kuruş)
Zât-ı Sâmi-i Cenâbı Vilayetpenâhi (İzmir valiliği)	1.000
Defterdar Bey Efendi	200
Mektûbî-i Vilayet Hayri Bey Efendi	200
Eşref Paşa	200
Abdulkadir Paşa	500
Kantar Ağası Hacı Mehmet Efendi	250
Mevlevi Şeyhi Reşadetlû Nuri Efendi	100
Suyolcu Tüccardan Hacı Emin Efendi	100
Eşreften Osman-zâde Hacı Hasan Bey Efendi	100
Uşaki-zâde Muammer Bey Efendi	220
Edhem Efendi	100
Tevfik Beyin Haremi İffetlû Hanım	50
Muammer Beyin Haremi İffetlû Hanım	50
Hacı Hasan Beyin Haremi İffetlû Hanım	50
Hayvan Rüsümü Memuru Rifatlû İsmail Efendi	50
Hükümeti Seniyye Dava Vekili Faziletlû Ruhi Bey Efendi	100
Şamlı-zâde Rifatlû Emin Bey	108
Tüfekci Rifatlû Süleyman Tevfik Efendi	108
Karaburunlu Mekremetlû Hafız Hasan Efendi	100
Gümrük Ketebesinden Rifatlû Hakkı Efendi	40
Faziletlû Ruhi Bey Efendinin Haremi İffetlû Hanım Efendi	108
Aydın Demiryolu Komisyon Muavini Ali Bey	50
Reşadetlû Şeyh Efendi	20
Mağnisa Dava Vekililerinden Tahsin Efendinin Haremi Hanım	50
Filibeli Muhacirinden Mehmed Emin Efendi	60
Muhacirinden İsmail Hoca	10
Gümrükte Hamal Osman Ağa	20
Eşref ve Ağnyadan Pirinççi Hacı Süleyman	20
Ruşçuklu Mustafa Efendi	10
Karataş Polisi Abdurrahman Efendi	10
Kalaycı Mehmed Çavuş	10
Niğbolu Muhacirlerinden Salim Ağa	10
Filibeli Arabacı Ömer	5
Ruşçuklu Mehmed Efendi	1
Toplam	4.010

İzmir dışından da para yardımının yapıldığı tespit edilmiştir. Örneğin Beyrut'tan Girit'e 120,233 kuruş 30 para gönderilmiştir.¹¹⁷ Edirne vilayeti tarafından Girit Müslümanları için 4 Kasım 1897 tarihine kadar 496.004 kuruş 35 para yardım yapılmıştır.¹¹⁸ Yine İstanbul'da 27 Mayıs 1897 tarihinde toplanan yardım miktarı 1.457.956 kuruştur.¹¹⁹ Saray Bosna'da Mehmed Hulisi Bey riyasetinde oluşturulan komisyona 13 Haziran 1897 tarihine kadar 12 bin Frank yardım yapılmıştır.¹²⁰

117 Ahenk, Sayı: 235, 7 Mayıs 1313/19 Mayıs 1897.

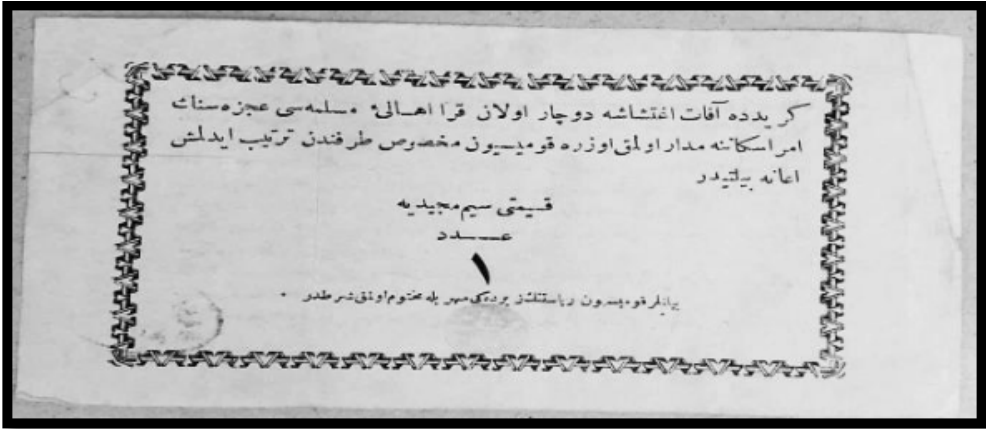
118 Tercüman-ı Hakikât, Sayı: 5935-735, 25 Teşrinievvel 1313/4 Kasım 1897.

119 Ahenk, Sayı: 242, 15 Mayıs 1313/27 Mayıs 1897.

120 Hizmet, Sayı: 1101, 1 Haziran 1313/13 Haziran 1897.

Bazı ileri gelen şahsiyetler tarafından para yardımında bulunulmuştur. Örneğin 7 Haziran 1897 tarihinde Milas eşrafından Hüsameddin Bey, Hanedandan Mehmed Bey ve sair ahali-i hamiyetmendanın delaletiyle 1.000 kuruş ile beraber çeşitli elbiseler iane komisyonuna verilmiştir. Adı geçen şahısların bu hareketi üzerine kendilerine teşekkür edilmiştir.¹²¹ Aydın'dan Mahmut Ağa adlı birisi, muhtaç durumda bulunan Girit Müslümanlarına 171 koyun vermiştir.¹²²

Osmanlı vilayetlerinde ve özellikle İstanbul'da satışa sunulmak üzere yardım biletleri hazırlanmıştır. Nitekim 1897 yılı Ocak ayına gelindiğinde bu yolla toplanan yardım miktarı 158.959 kuruşa ulaşmış ve ihtiyaç sahiplerine dağıtılmıştır. Diğer bir çalışma ise, Türkçe basın yolu ile Osmanlı sınırları içindeki ve dışındaki Müslüman Türklere ulaşmak ve bu sayede olayları kamuoyuna duyurmak olmuştur.¹²³ Dolayısıyla bu gibi faaliyetlerle Müslümanların elim durumları ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.



Resim 1: Girit Muhtacın-i İslamiye İçin Düzenlenen İane Bileti¹²⁴

İhtiyaçlarının karşılanmasına yönelik düşünülen tedbirlerden bir tanesi de Dersaâdet, Bilâd-ı Selâse, Edirne, İzmir, Selanik, Bursa, Trabzon, Manastır, Adana, Halep, Bağdat, Şam ve Beyrut gibi şehirlerde kesilen her hayvan başına, hayvanın cinsine göre bir miktar vergi alınmasıdır. Düzenlemeye göre koyundan kırk, keçiden otuz, sığırdan ise yüz yirmi para vergi alınmıştır.¹²⁵ Böylece aylık 1.500 kuruşa varan bir miktar elde edileceği hesaplanmıştır.¹²⁶

İzmir'de kesilen kurbanlardan elde edilen derilerin Girit Müslümanları için topladığı tespit edilmiştir. Örneğin 26 Mayıs 1897 tarihinde İzmir'de

121 *Hizmet*, Sayı: 1095, 26 Mayıs 1313/7 Haziran 1897.

122 *Ahenk*, Sayı: 239, 11 Mayıs 1313/23 Mayıs 1897.

123 A. N. Adıyeke-N. Adıyeke, *a.g.e.*, s. 86.

124 BOA., Y. PRK. UM., *Dosya No: 35, Gömlek No:92*, 3 Eylül 1312/15 Eylül 1896.

125 BOA., BEONGG.d. No: 1000; B.O.A., İ..MTZ.GR., *Dosya No:32, Gömlek No:1259*, 17 Teşrinisani 1313/29 Kasım 1897.

126 A. N. Adıyeke, *a.g.e.*, s. 274.

4.482 adet kurban derisi toplanmıştır. Muhtaç durumda olan Müslümanlara ulaştırılmak üzere de belediye dairesine teslim edilmiştir.¹²⁷ 1897 yılı ortalarında Giritli muhtaçlara verilen bağışların toplamı 327.266.250 kuruşa ulaşmıştır.¹²⁸

Devlet kademesinde bulunan askeri ve siyasi görevliler, memurlar tarafından kurban bedeli olarak çeşitli tarihlerde yardım toplanıldığı görülmektedir. Bu yardımlar, kurban bedelleri ve yardım yapanların isimleri ile birlikte listeler halinde gazetelerde yayımlanmıştır. Örneğin, 29 Mayıs 1897 tarihli listede yer alan Saadetlü İsmet Bey, 15 kurban bedeli olan 1.500 kuruşa bağışlamıştır. Bu tarihte toplam 107 kurban bedeli karşılığı olarak 10.461 kuruş toplanmıştır. Daha önce toplanan yardımlarla birlikte bu miktar 205.438 kuruşa ulaşmıştır.¹²⁹ İleriki dönemlerde toplanmasına devam edilmiş ve miktar her geçen gün biraz daha artmıştır. Örneğin 4 Temmuz 1897 tarihine gelindiğinde toplam miktar 2.954.762 kuruşa ulaşmıştır.¹³⁰

20 Haziran 1897 tarihine kadar Girit'teki muhtaç durumda olan Müslüman ahaliye, İzmir'den 55.555 kuruş, kazalarından 37.931 kuruş para; kurban bedeli olarak da İzmir mülhakatından 28.038 kuruş, İzmir merkezden 8.269 kuruş para toplanmıştır. Ayrıca, 36 denk melbûsât, 30 çuval un, 98 sandık kavurma, 171 koyun iane komisyonu marifetiyle Girit'e gönderilmiştir.¹³¹

Ahenk gazetesinin, miktarı dikkate alınmaksızın, her türden bağışla ilgili haberi yayınladığı görülmektedir. Örneğin, 4 Haziran 1897'de "Faik Paşa Tapu Dairesi gençlik topluluğunun aralarında 17 mecdiyeyi topladığı" haber verilmiştir.¹³² O günlerde Menak Efendi Tiyatrosu perdeyi Girit göçmenleri için açmış ve 9.000 kuruş kar elde ederek Girit muhtaçlarına bağış yapmıştır.¹³³

Bireysel olarak da önde gelen bazı zengin şahsiyetlerin, memurların, idari ve askeri görevlilerin veya onların eşlerinin yardımında buldukları görülmektedir. Örneğin İzmir Guraba Hastanesi Tabib-i Sânisî Ali Nureddin Bey'in eşi tarafından birtakım eşyalar bağışlanmıştır. Bunlar aşağıdaki tabloda olduğu gibidir (Bkz. Tablo 6).

Adet	Eşya	Adet	Eşya
12	Entari	1	Yelek
2	Gömlek	2	Fes ve Püskül
10	Don	1	Takye
2	Uçkur	1 çift	Çorap
2	Başörtüsü	2	Pamuklu Hırka
2	Başyemenisi	2	Palto
1	Pantolon	1	Ceket

127 *Hizmet*, Sayı: 1083, 14 Mayıs 1313/26 Mayıs 1897.

128 *Ahenk*, Sayı: 275, 21 Haziran 1313/3 Temmuz 1897.

129 *İkdam*, Sayı: 1027, 17 Mayıs 1313/29 Mayıs 1897.

130 *İkdam*, Sayı: 1063, 22 Haziran 1313/4 Temmuz 1897.

131 *Hizmet*, Sayı: 1108, 8 Haziran 1313/20 Haziran 1897.

132 A. N. Adıyeke, *a.g.e.*, s. 274.

133 *Ahenk*, Sayı: 250, 22 Mayıs 1313/3 Haziran 1897.

Sultanhisar Nahiyesi emlak kâtibi Sabri Efendi'nin eşi tarafından 24 Mayıs 1897 tarihinde birtakım eşyalar paylaşılmıştır. Bunlar aşağıdaki tabloda olduğu gibidir (Bkz. Tablo 7).

Adet	Eşya	Adet	Eşya
6	Büyük Basma Entari	1	Gömlek
2	Yünlü Entari	1	Yelek
3	Ceket	1	Çocuk Ceket
1	Yünlü Hırka	1	Pantolon
2 takım	Çocuk Elbisesi	1	Havlu
2	İç Donu	2	Çocuk Mendanı?

Nazilli Da'vî Vekili Ali Remzi Efendi'nin eşi tarafından 24 Mayıs 1897 tarihinde yapılan yardımlar aşağıda olduğu gibidir (Bkz. Tablo 8).

Adet	Eşya
1	Ceket
2	Pantolon
2	Fistan
1	Fanile

Nazilli tüccarından Hacı Ömerzâde Hacı İbrahim Efendi'nin eşi tarafından 24 Mayıs 1897 tarihinde yapılan yardımlar aşağıda olduğu gibidir (Bkz. Tablo 9).

Adet	Eşya	Adet	Eşya
1	Yelek	1	Zenne Gömleği
1	Pantolon	1	Yatak Çarşafı
1	Mendan?	2	Entari
2	İç Donu	2	Belden Entari ve Ceket
2	Erkek Gömleği	1	Namaz Örtüsü
1	İç Fanilas		

Urla Karantina memuru Mehmed Aziz Efendi'nin eşi tarafından 31 Mayıs 1897 tarihinde yapılan yardımlar aşağıdaki tabloda olduğu gibidir (Bkz. Tablo 10).

Adet	Eşya
3	Zenne İçin Uzun Basma Entari
3	Başörtüsü
4	Kız Çocuk İçin Uzun Basma Entari
2	Çocuk Donu

Nazilli emlak kâtibi Rıza Efendi'nin eşi tarafından yapılan yardımlar aşağıdaki tabloda olduğu gibidir (Bkz. Tablo 11).

Adet	Eşya
1	Çocuk İçin Pamuklu Hırka
6	Basma Entari
1	Zetene İç Gömleği
1	Çocuk Entarisi
30	Çocuk Mendanı?

İzmir Belediye Dairesi içerisinde oluşturulan iane komisyonu tarafından Girit Müslümanlarına 4 balye elbise, çeşitli eşya ve 13 sandık kavurma gönderilmiştir. Bu aynî yardımların Hanya'ya ulaşması ile birlikte burada bulunan komisyon tarafından İzmir'deki komisyon-ı mahsusaya teşekkürname gönderilmiştir.¹³⁴

Anadolu'nun farklı kazalarından Girit'te muhtaç durumda olanlar için eşya yardımının yapıldığı görülmektedir. Örneğin Salihli Kazası ahalisi tarafından üçüncü defa olarak Girit muhtacın-i İslamiyesine gündelik hayatta kullanabilecekleri eşyalar bağışlanmıştır. Bu eşyalar ve miktarı aşağıdaki tabloda olduğu gibidir (Bkz. Tablo 12).

Endaze	Top	Eşya	Adet	Eşya
	180	Alaca	1	Gömlek
74	3	Amerikan Bezi	5	Namaz Bezi
	2	Kabut Bezi	11	Pabuç çift
	2	Astarlık Bezi	1	Mest çift
	18	Gömleklilik Bezi	50	Çorap çift
8		Basma	1	Yorgan
82	205		69	

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılına bir bütün olarak bakıldığında, devletin sosyal alandaki işlevlerinin de modernleşmeye uygun olarak genişlediği dikkat çekmektedir. Bu dönemde modern devletin önem verdiği hususlar arasında nüfusun artışı, sağlığı ve refahı yer almaktadır. II. Abdülhamid döneminde de çağın sosyal devlet olgularından uzak kalınmayarak, tüm hayır işleri ve toplumsal hizmetleri bu yönde yapılmıştır.

Bu çalışmada, II. Abdülhamid dönemi Osmanlı sosyal yardım alanına yönelik olan *muhtacîne* yardım konusu sosyal bir olgu olarak incelenmiştir. Osmanlı arşiv belgelerinde, dönemin başında "*fakr û zarûrete düçâr*" olarak addedilen *muhtacîn-i İslamiye*, Girit özelinde ele alınmıştır.

134 *Hizmet*, Sayı: 1093, 24 Mayıs 1313/5 Haziran 1897.

Girit'te yaşanan sıkıntılı süreçte zor şartlar altında yaşayan Müslüman ahaliye, eldeki kıt kaynaklara rağmen aynî veya nakdî olmak üzere çeşitli yardımlarda bulunulmaya çalışılmıştır. Yardım faaliyetlerinin sistemli bir şekilde yürütülmesi için *Girit Muhtacın-i İslâmiye İane Komisyonu* kurulmuştur. Komisyonun, Girit başta olmak üzere İstanbul, İzmir gibi büyük şehirlerde şubeleri açılmış ve yardım faaliyetleri bunlar aracılığıyla yürütülmüştür. İhtiyaçları karşılayabilmek için yeni kaynaklar bulmak zorunda da kalınmıştır. Nitekim iane biletleri çıkarılmış, kesilen hayvanlardan vergi alınması yoluna gidilmiştir. *Muhtacın-i İslamiye* için yapılan bütün yardımlar, çağının da bir gereği olarak Osmanlı devletinin sosyal devlet niteliğinin bir işaretidir.

Yerel yönetimler aracılığıyla iletilen devlet yardımlarının yanı sıra Müslümanların ihtiyaçlarını karşılama konusunda geniş bir halk kesiminin de yardım ve katkıları olmuştur. "İlâne" olarak anılan bu yardım faaliyetleri, başlangıçta yardımsever bazı kimselerin kişisel girişimi olarak ortaya çıkmış ise de sonradan geniş bir katılımı sistemli hale getirilmiştir. Yiyecek, giyecek gibi temel ihtiyaçların önemli bir kısmı yardımsever halk tarafından karşılanmıştır. Yine nakdî yardımların yapıldığı görülmüştür. Zira Girit adasında mücadele eden insanların ihtiyaçlarını karşılamak için paraya daha çok ihtiyaç duyulmuştur. Memur, esnaf, tüccar, asker gibi çeşitli meslek grupları tarafından toplanan paralar Girit Müslümanlarına gönderilerek acılarının bir nebze olsun hafifletilmesine katkıda bulunmuşlardır. Bu yardımlar, o tarihlerde çıkan bazı önemli gazetelerde her kuruşuna kadar, yardım yapan kişilerin isimleri ile birlikte yayımlanmıştır. Nitekim bunun örneklerini İzmir'in *Hizmet*, *İzmir* ve *Ahenk* gazetelerinde; İstanbul'un *İkdam* gazetesinde görmek mümkündür. Bu sayede hem halkın bu yönde yaptığı yardımlara bir nebze de olsa teşekkür edilmiş hem de bu tür yardımlara teşvik sağlanmıştır. Kısacası, farklı coğrafyalardan Anadolu'ya göç eden Müslüman ahaliye kucak açan, onların ihtiyacı olan barınak ve yiyecekleri temin eden Osmanlı tebaası, Girit Müslümanları sıkıntıya uğradığı zaman da ellerinden gelen yardımı esirgememiştir.

Osmanlı Devleti'nin malî durumu, hatta devrin karakteri, iç ve dış olayları gibi faktörler nedeniyle bütçenin genellikle ihtiyaçları karşılamaya yetmediği görülmektedir. Bu durumda da devlet, farklı kaynak arayışı içerisinde olmakla birlikte asıl olarak halkın yardımlarına müracaat etmiştir. Müslümanların ihtiyaçlarının en azından bir kısmının halkın yardımları sayesinde giderilmesine çalışılmıştır. Nitekim bu yardımların, ihtiyaçların giderilmesi noktasında önemli bir yekûn teşkil ettiği de bu çalışmayla açıkça ortaya konulmuştur.

Muhtaç durumdaki İslam ahalisine yönelik yapılan yardımlar içerisinde özellikle temel ihtiyaç olan gıdanın ulaştırılmasına öncelik verildiği görülmektedir. Nitekim İzmir ve İstanbul başta olmak üzere çeşitli şehirlerden iâşe adı altında binlerce çuval un, pirinç, fasulye ve hatta sandıklarla kavurma gönderilmiştir. Gıdadan sonra ise nakit para yardımı önemli bir yekûn teşkil etmiştir. Aydın başta olmak üzere çeşitli vilayetlerde, *muhtacın-i İslamiyeye* yardım

adı altında toplanan paralar, yerel idareciler tarafından adaya ulaştırılmıştır. Özellikle devlet kademesinde bulunan askeri ve siyasi görevliler ile memurlar tarafından kurban bedeli olarak çeşitli tarihlerde yapılan yardımlar önemli bir yer tutmuş ve bu yardımların miktarı her geçen ay biraz daha artmıştır. Yine, yardım adı altında bastırılan biletlerden ve kesilen hayvan başına alınan vergiden de önemli gelir elde edilmiştir. Ayrıca şehrin ileri gelen bazı zengin şahsiyetleri, memurları, idari ve askeri görevlileri veya onların eşleri tarafından yapılan eşya ve giyecek yardımı da gündelik ihtiyaçların giderilmesi adına önemli olmuştur. Neticede, gerek aynî gerekse nakdî olsun, halkın desteğiyle toplanan önemli miktarda yardım Girit'e ulaştırılmış ve kısa süreliğine de olsa muhtaç durumdaki bir insan topluluğunun ihtiyaçlarının giderilmesine önemli hizmette bulunulmuştur.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Vesikaları

BOA., BEONGG.d. No: 1000.

BOA., BEO. NGG. d., *Girid Tezâkir Defteri*, No: 999, 18 Temmuz 1313/30 Temmuz 1897; *Girid Tezâkir Defteri*, No: 999, 19 Temmuz 1313/ 31 Temmuz 1897.

BOA., Y.PRK.BŞK., *Dosya No: 50, Gömlek No: 69*, 1 Mart 1313/13 Mart 1897.

BOA., Y. PRK. MYD., *Dosya No: 18, Gömlek No: 38*, 1 Mart 1313/13 Mart 1897.

BOA., İ. MTZ. GR., *Dosya No:31, Gömlek No:190*, 27 Şubat 1312/12 Mart 1897.

BOA., Y. PRK. UM., *Dosya No: 35, Gömlek No:92*, 3 Eylül 1312/15 Eylül 1896.

BOA., İ. MF., *Dosya No: 4, Gömlek No:38*, 1 Teşrinievvel 1313/13 Ekim 1897.

BOA., Y. PRK .MYD., *Dosya No: 19, Gömlek No:131*, 19 Eylül 1313/1 Ekim 1897.

BOA., İ. RSM., *Dosya No: 7, Gömlek No:54*, 17 Eylül 1313/29 Eylül 1897.

B.O.A., İ..MTZ.GR., *Dosya No:32, Gömlek No:1259*, 17 Teşrinisani 1313/29 Kasım 1897.

II. Süreli Yayınlar

Ahenk; Sayı: 229, 27 Nisan 1313/9 Mayıs 1897; Sayı: 235, 7 Mayıs 1313/19 Mayıs 1897; Sayı: 242, 15 Mayıs 1313/27 Mayıs 1897; Sayı: 250, 24 Mayıs 1313/5 Haziran 1897; Sayı:496, 13 Mart 1314/25 Mart 1898; Sayı: 583, 9 Temmuz 1314/ 21 Temmuz 1898; Sayı: 233, 4 Mayıs 1313/16 Mayıs 1897; Sayı: 237, 9 Mayıs 1313/21 Mayıs 1897; Sayı: 417, 5 Kânunuevvel 1313/17 Aralık 1897.

Düstur, I. Tertib, Cilt: I, Matbaa-i Amire 1289.

Hizmet; Sayı: 1080, 11 Mayıs 1313/23 Mayıs 1897; Sayı: 1081, 12 Mayıs 1313/24 Mayıs 1897; Sayı: 1093, 24 Mayıs 1313/5 Haziran 1897; Sayı: 1083, 14 Mayıs 1313/26 Mayıs 1897; Sayı: 1101, 1 Haziran 1313/13 Haziran 1897; Sayı: 1095, 26 Mayıs 1313/7 Haziran 1897; Sayı: 1088, 19 Mayıs 1313/31 Mayıs 1897; Sayı: 1108, 8 Haziran 1313/20 Haziran 1897; Sayı: 1087, 18 Mayıs 1313/30 Mayıs 1897.

İkdam; Sayı: 1056, 15 Haziran 1313/27 Haziran 1897; Sayı: 1033, 23 Mayıs 1313/4 Haziran 1897; Sayı: 1035, 25 Mayıs 1313/6 Haziran 1897; Sayı: 1021, 11 Mayıs 1313/23 Mayıs 1897; Sayı: 1027, 17 Mayıs 1313/29 Mayıs 1897; Sayı: 1063, 22 Haziran 1313/4 Temmuz 1897.

İzmir; Sayı: 43, 26 Şevval 1314/30 Mart 1897; Sayı: 42, 19 Şevval 1314/23 Mart 1897.

Köylü; Sayı: 224, 14 Mayıs 1325/27 Mayıs 1909; *Köylü*, Sayı: 224, 14 Mayıs 1325/27 Mayıs 1909; “Girit’e Dair”, *Köylü*, Sayı: 236, 28 Mayıs 1325/10 Haziran 1909; “Girit’e Dair”, *Köylü*, Sayı: 236, 28 Mayıs 1325/10 Haziran 1909.

Tanin; “Girid’de Müslümanlara Yapılan Mezâlim”, Sayı: 755, 26 Eylül 1326/9 Ekim 1910, s. 2.

Tercüman-ı Hakikât; Sayı: 5935-735, 25 Teşrinievvel 1313/4 Kasım 1897.

Tasvir-i Efkâr, Sayı: 460/1-2, 15 Şevval 1283/ 20 Şubat 1867; Sayı: 464/ 1-2, 29 Şevval 1283/6 Mart 1867; Sayı: 469/3-4, 18 Zilkade 1283/24 Mart 1867; Sayı: 470/2, 21 Zilkade 1283/27 Mart 1867; Sayı:466/2, 8 Zilkade 1283/14 Mart 1867.

III. Kitaplar

ADIYEKE, A. Nühket-ADIYEKE, Nuri, *Kıbrıs Sorununun Anlaşılmasında Tarihsel Bir Örnek Olarak Girit’in Yunanistan’a Katılması*, Ankara 2002.

ADIYEKE, A. Nühket, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, Ankara 2000.

AKTAN, Yunus, *Ege’deki Yunan Adaları ile Girit’in Önemi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Harp Akademisi, İstanbul 1996.

Ali Tevfik, *Memâlik-i Osmaniyye Coğrafyası/ Coğrafya-yı Umumiyye*, Cilt: III, İstanbul 1318.

ALTIN, Hamza, *II. Meşrutiyet Devri Osmanlı Mizah Basını*, Ankara 2014.

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, İstanbul 2006.

BARTLETT, İngiliz Parlamenter Sir Ellis Ashmead, *Osmanlı’nın Son Zaferi, Teselya Savaşı*, (Çev. Orhan Sakin), Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2014.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: I, Kısım I, Ankara 1991.

BRAUDEL, Fernand, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Cilt: I, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara 1993.

ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara 1953.

Girid, Mazisi-Hali-İstikbali, Matbaa-yı Ebüzziya, Cilt: I, İstanbul 1328.

Girit Seferi (1645-1669), Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III’üncü Cilt, 3’üncü Kısım Eki, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Harp Tarihi Yayınları, Ankara 1977.

HATİPOĞLU, M. Murat, *Yunanistan’daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101. Yılı (1821-1922)*, Ankara 1988.

-----, *Türk-Yunan İlişkileri Çerçevesinde 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı*, Kayseri 2001.

Hüseyin Hıfzı, *Girit Vekayii*, İstanbul 1326.

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar*, Cilt: I, İstanbul 1940.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, Cilt: VII, Ankara 2011.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907)*, Cilt: VIII, Ankara 2011.

Mahmut Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, İstanbul 1326.

MANSEL, Arif Müfid, Ege ve Yunan Tarihi, Ankara 2011.

Mehmed Salâhî, *Girid Meselesi (1866-1889)*, (Hazırlayan: Münir Aktepe), İstanbul 1967.

MİSMER, Charles, *Hatırat-ı Alem-i İslam, (İstanbul, Girit, Mısır, Cezayir)*, (Mütercimi: Mehmet Rauf), Matbaa-i Vilayet, Bursa 1327.

Muâhedât Mecmuası, Cilt: IV, İstanbul 2008.

Osman Senai, *Osmanlı Yunan Seferi, Dömeke Meydan Muharebesi*, İstanbul 1314.

Süleyman Tevfik-Abdullah Zühdü, *Devlet-i Aliyye-i Osmaniye ve Yunan Muharebesi 1314*, İstanbul 1315.

ÖZTUNÇ, H. Baha, *Yedi Ada Cumhuriyeti*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2007.

PUL, Ayşe, *Anonim Bir Osmanlı Kaynağına Göre Girit'in Fethi*, Ankara 2017.

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî (Latin Harfleriyle)*, (Hazırlayanlar: Reşit Gündoğdu vd.), İstanbul 2011.

ŞENİŞİK, Pınar, *Girit Siyaset ve İsyan (1895-1898)*, İstanbul 2014.

ŞİMŞİR, B. N., *Ege Sorunu Belgeler*, Cilt: II, s. XXII, Ankara 1989.

Tahmisci-zâde Mehmed Mâcid, *Girit Hatıraları*, (Yayına hazırlayanlar: İsmet Miroğlu-İlhan Şahin), İstanbul 1977.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*, Cilt: III, (Yayına Haz. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1987.

YÜKEP, Kemal, *Türk Silahlı Kuvoetleri Tarihi; Girit Seferi(1645-1669)*, Cilt: III, Kısım: 2, Ankara 1977.

IV. Makaleler

- ADIYEKE, A. Nükhet, "Girit'in Mehmed Ali Paşa Yönetimindeki Durumuna Dair Bir Rapor", *Fethinden Kaybına Girit*, İstanbul 2006, ss. 133-145.
- ANDRİOTİS, Nikos, "Christians and Muslims in Crete 1821-1924: A Constant Standoff in And Out of The Battle Field", *Mnimon*, Issue: 26, 2004, ss. 63-94.
- AYDIN, Mithat, "Girit Ayaklanması(1866-1869)'nın Ortaya Çıkışı ve Uluslararası Bir Sorun Haline Gelişinde Yunanistan'ın Rolü", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: XI, Sayı:1, Nisan 2007, s. 113-147.
- BOURNE, Kenneth, "İngiltere ve Girit İsyanı (1866-1869)", (Çev. Yuluğ Tekin Kurat), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt III, Ankara 1963, ss. 249-274.
- Captain Drury to Admiral Sir M. Culme-Seymour, Candia, 25 August 1896, Telegraphic No: 607, Foreign Office, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Crete (FOFCRAC)*, Turkey No: 7 (1896), London: August 1899, s. 352.
- GÜNAY, Necla, "Filik-i Eteryay Cemiyeti", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6/1, 2005, ss. 263-287.
- HÜLAGÜ, M. Metin, "1897 Türk-Yunan Harbine Kadar Osmanlı İdaresinde Girit", *XIV. CIEPO (Çeşme 18-22 Eylül 2000)*, Ankara 2004, s. 321-359.
- ORHONLU, Cengiz, "Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne Karşı Takip Ettiği Siyaset (1866-1885)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt I, Sayı:6, İstanbul 1980, ss. 5-13.
- ÖZCAN, Abdulkadir, "İane", *DİA.*, Cilt: XIX, İstanbul 1999, s. 228-230.
- ÖZKAYA, Yücel, "1821 Yunan (Eflak-Boğdan) İsyancıları ve Avrupalıların İsyancı Karşısında Tutumları", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Türk Yunan İlişkileri*, Ankara 1986, ss. 114-130.
- TUKİN, Cemal, "Girit Maddesi", *DİA.*, Cilt: XIV, İstanbul 1996, s. 85-93.
- TUKİN, Cemal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Girit İsyancıları-1821 Yılına Kadar Girit", *Bellekten*, Cilt IX, Sayı: 34, Ankara 1945, ss. 163-206.
- TURAN, Şerafettin, "1829 Edirne Antlaşması", *DTCFD*, IX/1-2, 1951, ss. 111-151.
- TÜRKMEN, Zekeriya, "Girit Adası'nı Osmanlı İdaresinden Ayırma Çabaları: Yunan İsyancısını Takip Eden Dönemdeki Gelişmeler(1821-1869)", *Türkler*, Cilt XII, Ankara 2002, ss. 859-869.

Ek: Tablolar için sonnotlar

- 1 *Ahenk*, Sayı: 229, 27 Nisan 1313/9 Mayıs 1897.
- 2 *İzmir*, Sayı: 43, 26 Şevval 1314/30 Mart 1897.
- 3 *BOA., İ. MF., Dosya No: 4, Gömlek No:38*, 1 Teşrinievvel 1313/13 Ekim 1897.
- 4 *İzmir*, Sayı: 42, 19 Şevval 1314/23 Mart 1897.
- 5 *İzmir*, Sayı: 44, 03 Zilkade 1314/5 Nisan 1897.
- 6 *Hizmet*, Sayı: 1081, 12 Mayıs 1313/24 Mayıs 1897.
- 7 *Aynı yer.*
- 8 *Aynı yer.*
- 9 *Aynı yer.*
- 10 *Hizmet*, Sayı: 1088, 19 Mayıs 1313/31 Mayıs 1897.
- 11 *Hizmet*, Sayı: 1097, 28 Mayıs 1313/9 Haziran 1897.
- 12 *Ahenk*, Sayı: 417, 5 Kânunuevvel 1313/17 Aralık 1897.